

એકમ -૨: કુગાવો

- કુગાવાનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને લક્ષણો

કુગાવાનો અર્થ (Meaning of Inflation)

આપણે રોજિંદા જીવનમાં અનુભવીએ છીએ કે સમય જતાં દૂધ, શાકભાજી, અનાજ, પેટ્રોલ, કપડાં જેવી વસ્તુઓના ભાવ વધતા જાય છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં મોટાભાગની વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં સતત વધારો થાય, ત્યારે તેને કુગાવો (Inflation) કહેવાય છે.

સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો,

"કુગાવો એટલે વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ સતત વધતા રહે અને તેના કારણે નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટી જાય."

અર્થાત્, પહેલાં જેટલી રકમમાં વધુ વસ્તુઓ મળતી હતી, હવે એટલી જ રકમમાં ઓછી વસ્તુઓ મળે છે.

ઉદાહરણ:

ધારો કે ગયા વર્ષે ₹100માં નીચેની વસ્તુઓ ખરીદી શકાતી હતી:

- 2 કિલો ઘઉં
- 1 લિટર દૂધ
- 1 કિલો ખાંડ

પરંતુ એક વર્ષ પછી ભાવ વધી જાય છે અને હવે ₹100માં માત્ર:

- 1 કિલો ઘઉં
- 1 લિટર દૂધ

જ ખરીદી શકાય.

એટલે કે નાણાંની કિંમત ઘટી ગઈ અને વસ્તુઓના ભાવ વધી ગયા. આ સ્થિતિને કુગાવો કહેવાય છે.

કુગાવાની વ્યાખ્યાઓ (Definitions of Inflation)

1. ક્રોથર (Crowther) મુજબ

"કુગાવો એવી સ્થિતિ છે જેમાં નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે અને ભાવોમાં સતત વધારો થાય છે."

2. પૉલ એ. સેમ્યુઅલસન (Paul A. Samuelson) મુજબ

"વસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થવો એટલે કુગાવો."

3. ગાર્ડનર એક્લી (Gardner Ackley) મુજબ

"જ્યારે અર્થતંત્રમાં કુલ માંગ કુલ પુરવઠા કરતાં વધી જાય છે ત્યારે ભાવોમાં સતત વધારો થાય છે, જેને કુગાવો કહેવાય છે."

કુગાવાના મુખ્ય લક્ષણો (Characteristics of Inflation)

1. વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં સતત વધારો

કુગાવામાં માત્ર એક કે બે વસ્તુઓના ભાવ વધતા નથી, પરંતુ મોટાભાગની વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ સતત વધે છે.

ઉદાહરણ:

ચોખા, ઘઉં, દૂધ, પેટ્રોલ, ગેસ, કપડાં વગેરેના ભાવ એકસાથે વધવા લાગે.

2. નાણાંની ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો

કુગાવો વધે એટલે નાણાંની કિંમત ઘટે છે.

એટલે કે, આજે ₹100માં જે વસ્તુઓ મળે છે, ભવિષ્યમાં કદાચ ₹120 અથવા ₹130 ખર્ચવા પડે.

સૂત્ર યાદ રાખો:

કુગાવો વધે → નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટે.

3. જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધે

કુગાવાને કારણે રોજિંદા જીવનમાં જરૂરી વસ્તુઓ મોંઘી થઈ જાય છે.

જેમ કે:

- દૂધ
- શાકભાજી

- અનાજ
- ગેસ
- વીજળી
- મુસાફરીનો ખર્ચ

આ બધાનો ખર્ચ વધી જાય છે.

4. સામાન્ય લોકો પર સીધી અસર પડે

ખાસ કરીને નીચેના લોકોને વધુ અસર થાય છે:

- પગારદાર કર્મચારીઓ
- પેન્શનધારકો
- નાના વેપારીઓ
- મધ્યમવર્ગ
- ગરીબ લોકો

કારણ કે તેમની આવક ઝડપથી વધતી નથી પરંતુ ખર્ચ વધી જાય છે.

5. સમગ્ર અર્થતંત્રને અસર કરે છે

કુગાવાની અસર માત્ર ગ્રાહકો પર જ નહીં પરંતુ:

- ઉત્પાદકો
- વેપારીઓ
- રોકાણકારો
- સરકાર
- બેંકો

બધા પર પડે છે.

6. માંગ પુરવઠા કરતાં વધી જાય છે

જ્યારે લોકો વધારે વસ્તુઓ ખરીદવા માંગે છે પરંતુ ઉત્પાદન ઓછું હોય છે, ત્યારે વસ્તુઓની અછત સર્જાય છે અને ભાવ વધવા લાગે છે.

આ સ્થિતિ કુગાવાને જન્મ આપે છે.

7. બચતનું મૂલ્ય ઘટે

જો કોઈ વ્યક્તિ પાસે ₹1,00,000 બચત હોય તો કુગાવાને કારણે તે રકમથી ભવિષ્યમાં ઓછી વસ્તુઓ ખરીદી શકાય.

એટલે બચતની વાસ્તવિક કિંમત ઘટે છે.

8. મધ્યમ કુગાવો લાભદાયક પણ બની શકે

જો કુગાવો મર્યાદિત હોય તો:

- ઉત્પાદન વધે
- રોજગારી વધે
- રોકાણ વધે
- અર્થતંત્રનો વિકાસ થાય

પરંતુ ખૂબ વધારે કુગાવો નુકસાનકારક બને છે.

9. આવકના વિતરણમાં અસમાનતા વધે

વેપારીઓ અને ઉત્પાદકોને ક્યારેક વધુ નફો થાય છે, જ્યારે પગારદાર અને નિશ્ચિત આવક ધરાવતા લોકોને નુકસાન થાય છે.

10. સરકાર અને રિઝર્વ બેંક નિયંત્રણનો પ્રયાસ કરે છે

કુગાવો વધે ત્યારે સરકાર અને ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) વિવિધ નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિઓ દ્વારા ભાવવધારો નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

સરળ રીતે યાદ રાખો

કુગાવાની મુખ્ય અસરો

- ✓ વસ્તુઓ મોંઘી થાય
- ✓ નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટે
- ✓ જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધે
- ✓ બચતનું મૂલ્ય ઘટે
- ✓ સામાન્ય લોકો પર વધુ અસર પડે
- ✓ સમગ્ર અર્થતંત્રને અસર થાય

નિષ્કર્ષ

કુગાવો એટલે અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવમાં સતત વધારો થવાની પ્રક્રિયા. તેના કારણે નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે અને સામાન્ય લોકોના જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધી જાય છે. મર્યાદિત કુગાવો અર્થતંત્રના વિકાસ માટે લાભદાયક બની શકે છે, પરંતુ અતિશય કુગાવો અર્થતંત્ર માટે હાનિકારક સાબિત થાય છે. તેથી સરકાર અને ભારતીય રિઝર્વ બેંક યોગ્ય નીતિઓ દ્વારા કુગાવાને નિયંત્રિત કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરે છે.

હા, જરૂર. મને લાગે છે કે આને હજી વધુ વર્ગખંડમાં શિક્ષક સમજાવે તેવી ભાષામાં લખી શકાય. વિદ્યાર્થીઓને "કારણ" માત્ર યાદ ન રહે, પણ શા માટે કુગાવો થાય છે તે પણ સમજાય. નીચે એવી જ શૈલીમાં રજૂ કરું છું.

કુગાવાના કારણો

પરિચય

કુગાવો કોઈ એક કારણથી થતો નથી. જ્યારે વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ સતત વધવા લાગે, ત્યારે તેની પાછળ અનેક કારણો જવાબદાર હોય છે. કેટલીકવાર લોકો વધુ ખરીદી કરવા લાગે છે, કેટલીકવાર ઉત્પાદન ઓછું થાય છે, તો કેટલીકવાર સરકારની નીતિઓ અથવા કુદરતી આપત્તિઓ પણ કુગાવો સર્જે છે.

1. કુલ માંગમાં વધારો (Demand Increases)

જ્યારે લોકો પાસે ખર્ચ કરવા માટે વધુ નાણાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધુ વસ્તુઓ ખરીદવા લાગે છે.

પરંતુ જો બજારમાં વસ્તુઓ ઓછી હોય અને ખરીદનારાઓ વધુ હોય, તો વેચનાર વસ્તુઓના ભાવ વધારી દે છે.

ઉદાહરણ:

દિવાળી દરમિયાન મીઠાઈ ખરીદનારા લોકોની સંખ્યા વધી જાય છે. જો દુકાનમાં મીઠાઈ ઓછી હોય, તો તેના ભાવ વધી જાય છે.

યાદ રાખો: ખરીદનાર વધુ → ભાવ વધુ → કુગાવો

2. વસ્તુઓના પુરવઠામાં ઘટાડો (Supply Decreases)

જો બજારમાં વસ્તુઓ ઓછી આવે, તો તેની અછત સર્જાય છે. અછતને કારણે લોકો વધારે ભાવ આપવા તૈયાર થાય છે અને ભાવ વધી જાય છે.

ઉદાહરણ:

ઓછા વરસાદને કારણે ટામેટાંનું ઉત્પાદન ઘટે છે. બજારમાં ટામેટાં ઓછાં મળે છે, તેથી તેના ભાવ વધી જાય છે.

3. ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો

કોઈ પણ વસ્તુ બનાવવા માટે ઘણા ખર્ચ થાય છે.

જેમ કે—

- કાચો માલ
- મજૂરોનું વેતન
- વીજળી
- ડીઝલ-પેટ્રોલ
- પરિવહન ખર્ચ

જો આ ખર્ચ વધી જાય, તો ઉત્પાદકો વસ્તુઓના ભાવ પણ વધારી દે છે.

ઉદાહરણ:

ડીઝલ મોંઘું થાય એટલે ટ્રક ભાડું વધે છે. પરિણામે શાકભાજીથી લઈને કપડાં સુધી લગભગ દરેક વસ્તુ મોંઘી થાય છે.

4. નાણાંના પુરવઠામાં વધારો

જો લોકો પાસે વધુ નાણાં આવી જાય, તો તેઓ વધુ ખરીદી કરે છે.

પરંતુ ઉત્પાદન એટલું જ રહે, તો વધેલી માંગને કારણે ભાવ વધી જાય છે.

ઉદાહરણ:

જો બેંકો સરળતાથી લોન આપે, તો લોકો વાહન, ઘર અને અન્ય વસ્તુઓ વધુ ખરીદે છે. પરિણામે કેટલીક વસ્તુઓના ભાવ વધે છે.

5. સરકારના વધુ ખર્ચને કારણે

કેટલીક વખત સરકાર વિકાસકાર્યો માટે અથવા કલ્યાણકારી યોજનાઓ માટે વધુ ખર્ચ કરે છે.

જો બજારમાં નાણાંનું પ્રમાણ ઝડપથી વધી જાય અને ઉત્પાદન એટલું ન વધે, તો કુગાવો સર્જાઈ શકે છે.

6. કુદરતી આપત્તિઓ

દુષ્કાળ, પૂર, વાવાઝોડું અથવા ભારે વરસાદ જેવા કુદરતી કારણોસર ખેતી અને ઉત્પાદનને નુકસાન થાય છે.

પરિણામે બજારમાં વસ્તુઓ ઓછી મળે છે અને તેના ભાવ વધી જાય છે.

ઉદાહરણ:

પૂરના કારણે શાકભાજીનો પાક બગડી જાય તો શાકભાજીના ભાવ વધી જાય છે.

7. આંતરરાષ્ટ્રીય કારણો

ભારત ઘણી વસ્તુઓ વિદેશમાંથી આયાત કરે છે.

જો આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં કાચા તેલ અથવા અન્ય વસ્તુઓના ભાવ વધે, તો તેની અસર ભારતમાં પણ થાય છે.

ઉદાહરણ:

ફૂડ ઓઈલ મોંઘું થાય તો પેટ્રોલ-ડીઝલ મોંઘાં થાય છે. પરિણામે પરિવહન ખર્ચ વધે છે અને ઘણી વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થાય છે.

8. સંગ્રહખોરી અને કાળાબજાર

કેટલાક વેપારીઓ વધુ નફો મેળવવા માટે વસ્તુઓનો જથ્થો છુપાવી રાખે છે.

બજારમાં વસ્તુઓ ઓછી દેખાય છે અને લોકો મોંઘા ભાવે ખરીદવા મજબૂર બને છે.

આથી કુગાવો વધે છે.

9. વસ્તીમાં વધારો

વસ્તી વધે એટલે વસ્તુઓની માંગ પણ વધે છે.

જો ઉત્પાદન તે પ્રમાણે ન વધે, તો વસ્તુઓની અછત સર્જાય છે અને ભાવ વધી જાય છે.

10. ભાવ વધવાની અપેક્ષા

ઘણી વખત લોકોને લાગે છે કે ભવિષ્યમાં ભાવ વધવાના છે.

એટલે લોકો આજથી જ વધુ ખરીદી કરવા લાગે છે.

પરિણામે માંગ વધી જાય છે અને ભાવ ખરેખર વધવા લાગે છે.

સરળ રીતે યાદ રાખો

કુગાવાના કારણો યાદ રાખવાની ટ્રીક

કુ માંગ વધે

કુ પુરવઠો ઘટે

કુ ઉત્પાદન ખર્ચ વધે

કુ નાણાં વધુ થાય

કુ સરકાર વધુ ખર્ચ કરે

કુ કુદરતી આપત્તિ આવે

કુ વિદેશમાં ભાવ વધે

કુ સંગ્રહખોરી થાય

કુ વસ્તી વધે

કુ લોકોને ભાવ વધવાની અપેક્ષા હોય

નિષ્કર્ષ

કુગાવો ત્યારે સર્જાય છે જ્યારે વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ વધે, પુરવઠો ઘટે અથવા ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થાય. ઉપરાંત સરકારની નીતિઓ, કુદરતી આપત્તિઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓ અને સંગ્રહખોરી જેવા પરિબલો પણ કુગાવા માટે જવાબદાર બને છે. તેથી કુગાવો એક જ કારણથી નહીં પરંતુ અનેક કારણોના સંયુક્ત પ્રભાવથી સર્જાતી આર્થિક પ્રક્રિયા છે.

કુગાવાની માપન પદ્ધતિ (Measurement of Inflation)

(ચૂંટક ભાવાંક (CPI) અને જથ્થાબંધ ભાવાંક (WPI))

અર્થતંત્રમાં કુગાવો વધી રહ્યો છે કે ઘટી રહ્યો છે તે માત્ર બજારમાં વસ્તુઓના ભાવ જોઈને જાણી શકાતું નથી. તેના માટે ભાવાંક (Price Index) તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ભાવાંક એટલે આધાર વર્ષની સરખામણીએ વર્તમાન વર્ષમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે તે દર્શાવતો આંક.

ભારતમાં કુગાવાનું માપન મુખ્યત્વે બે પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

1. ચૂટક ભાવાંક (Consumer Price Index – CPI)
2. જથ્થાબંધ ભાવાંક (Wholesale Price Index – WPI)

1. ચૂટક ભાવાંક (Consumer Price Index – CPI)

અર્થ

ચૂટક ભાવાંક એટલે સામાન્ય ગ્રાહક રોજિંદા જીવનમાં ખરીદતી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં થયેલા ફેરફારને દર્શાવતો ભાવાંક.

અન્ય શબ્દોમાં,

સામાન્ય ગ્રાહકને જીવનનિર્વાહ માટે વસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદવામાં કેટલો ખર્ચ થાય છે તે માપવાની પદ્ધતિને ચૂટક ભાવાંક કહેવાય છે.

ચૂટક ભાવાંકનું સૂત્ર (Formula of CPI)

ગણિતીય સૂત્ર

$$CPI = \frac{\text{વર્તમાન વર્ષમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની ટોપલીનો ખર્ચ}}{\text{આધાર વર્ષમાં તે જ ટોપલીનો ખર્ચ}} \times 100$$

આધાર વર્ષમાં તે જ ટોપલીનો ખર્ચ

શબ્દોમાં

$$\text{ચૂટક ભાવાંક} = (\text{વર્તમાન વર્ષનો કુલ ખર્ચ} \div \text{આધાર વર્ષનો કુલ ખર્ચ}) \times 100$$

ઉદાહરણ

આધાર વર્ષમાં એક પરિવારના માસિક ખર્ચની ટોપલી = ₹5,000

વર્તમાન વર્ષમાં તે જ ટોપલીનો ખર્ચ = ₹6,000

$$CPI = 6000 \div 5000 \times 100 = 120$$

જવાબ : CPI = 120

અર્થાત્ આધાર વર્ષની સરખામણીએ જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ 20% વધ્યો છે.

કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે?

સરકાર સામાન્ય લોકો દ્વારા રોજ ઉપયોગમાં લેવાતી વસ્તુઓ અને સેવાઓ પસંદ કરે છે.

જેમ કે

- અનાજ
- દૂધ
- શાકભાજી
- કપડાં
- ગેસ
- પેટ્રોલ
- શિક્ષણ
- આરોગ્ય
- પરિવહન

આ તમામ વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં થતા ફેરફારના આધારે CPI તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ઉપયોગ

- સામાન્ય લોકો પર કુગાવાની અસર જાણવા
- જીવનનિર્વાહના ખર્ચમાં થયેલો ફેરફાર જાણવા
- મોંઘવારી ભથ્થું (DA) નક્કી કરવા
- સરકારની આર્થિક નીતિઓ ઘડવા

યાદ રાખો

📌 CPI = ગ્રાહક ખરીદતી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં ફેરફાર

2. જથ્થાબંધ ભાવાંક (Wholesale Price Index – WPI)

અર્થ

જથ્થાબંધ ભાવાંક એટલે મોટા જથ્થામાં ખરીદ-વેચાણ થતી વસ્તુઓના ભાવમાં થયેલા ફેરફારને દર્શાવતો ભાવાંક.

અન્ય શબ્દોમાં,

ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ વચ્ચે મોટા જથ્થામાં વેચાતી વસ્તુઓના ભાવમાં થતા ફેરફારને માપવાની પદ્ધતિને જથ્થાબંધ ભાવાંક કહેવાય છે.

જથ્થાબંધ ભાવાંકનું સૂત્ર (Formula of WPI)

ગણિતીય સૂત્ર

$$WPI\} = \frac{\text{વર્તમાન વર્ષમાં જથ્થાબંધ વસ્તુઓની કુલ કિંમત}}{\text{આધાર વર્ષમાં તે જ વસ્તુઓની કુલ કિંમત}} \times 100$$

આધાર વર્ષમાં તે જ વસ્તુઓની કુલ કિંમત

શબ્દોમાં

$$\text{જથ્થાબંધ ભાવાંક} = (\text{વર્તમાન વર્ષની કુલ જથ્થાબંધ કિંમત} \div \text{આધાર વર્ષની કુલ જથ્થાબંધ કિંમત}) \times 100$$

ઉદાહરણ

આધાર વર્ષમાં જથ્થાબંધ વસ્તુઓની કુલ કિંમત = ₹10,000

વર્તમાન વર્ષમાં તે જ વસ્તુઓની કુલ કિંમત = ₹11,500

$$WPI = 11500 \div 10000 \times 100 = 115$$

જવાબ : WPI = 115

અર્થાત્ આધાર વર્ષની સરખામણીએ જથ્થાબંધ ભાવોમાં 15% વધારો થયો છે.

કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે?

જથ્થાબંધ બજારમાં વેચાતી વસ્તુઓના ભાવનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

જેમ કે

- ઘઉં
- ચોખા
- કપાસ
- સિમેન્ટ
- લોખંડ
- કોલસો
- પેટ્રોલિયમ ઉત્પાદનો

- અન્ય ઔદ્યોગિક કાર્યો માલ

ઉપયોગ

- ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં ભાવવધારો જાણવા
- ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની સ્થિતિ સમજવા
- સરકારની આર્થિક નીતિઓ ઘડવામાં મદદરૂપ થવા
- ઉત્પાદન ખર્ચમાં થયેલા ફેરફાર જાણવા

યાદ રાખો

📌 WPI = મોટા જથ્થામાં વેચાતી વસ્તુઓના ભાવમાં ફેરફાર

ચુટક ભાવાંક અને જથ્થાબંધ ભાવાંક વચ્ચેનો તફાવત

મુદ્દો	ચુટક ભાવાંક (CPI)	જથ્થાબંધ ભાવાંક (WPI)
અર્થ	ગ્રાહક દ્વારા ખરીદાતી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ દર્શાવે છે.	મોટા જથ્થામાં વેચાતી વસ્તુઓના ભાવ દર્શાવે છે.
કોણ ખરીદે છે?	સામાન્ય ગ્રાહક	વેપારી અને ઉત્પાદક
સેવાઓનો સમાવેશ	થાય છે	થતો નથી
મુખ્ય ઉપયોગ	જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ અને મોંઘવારી જાણવા	ઉત્પાદન ક્ષેત્રના ભાવમાં ફેરફાર જાણવા
કોના માટે વધુ ઉપયોગી?	સામાન્ય લોકો	ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ

સરળ રીતે યાદ રાખો

ચુટક ભાવાંક (CPI)

- ✓ ગ્રાહક
- ✓ ઘરખર્ચ
- ✓ વસ્તુઓ + સેવાઓ
- ✓ જીવનનિર્વાહ

જથ્થાબંધ ભાવાંક (WPI)

✓ વેપારી

✓ મોટો જથ્થો

✓ માત્ર વસ્તુઓ

✓ ઉત્પાદન ખર્ચ

વર્ગાબંધનું ઉદાહરણ

ઉદાહરણ - 1

તમે બજારમાંથી 1 કિલો બટાકા ખરીદો છો.

→ આ ચૂટક ભાવ (Retail Price / CPI) છે.

ઉદાહરણ - 2

એક વેપારી 1000 કિલો બટાકા ખરીદે છે.

→ આ જથ્થાબંધ ભાવ (Wholesale Price / WPI) છે.

આ એક ઉદાહરણથી CPI અને WPI વચ્ચેનો તફાવત સરળતાથી સમજાઈ જાય છે.

નિષ્કર્ષ

કુગાવાને માપવા માટે ભાવાંકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે ચુટક ભાવાંક (Consumer Price Index - CPI) અને જથ્થાબંધ ભાવાંક (Wholesale Price Index - WPI) દ્વારા કુગાવાનું માપન કરવામાં આવે છે. ચુટક ભાવાંક સામાન્ય ગ્રાહક દ્વારા ખરીદાતી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં થયેલા ફેરફારને દર્શાવે છે, જ્યારે જથ્થાબંધ ભાવાંક મોટા જથ્થામાં વેચાતી વસ્તુઓના ભાવમાં થયેલા ફેરફારને દર્શાવે છે. હાલમાં ભારતમાં સામાન્ય લોકો પર કુગાવાની અસર માપવા માટે ચુટક ભાવાંકને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે.

અવશ્ય. નીચે કુગાવાના પ્રકારો ખૂબ જ સરળ, વ્યવસ્થિત અને પરીક્ષાલક્ષી ભાષામાં સમજાવવામાં આવ્યા છે. ભાષા એવી રાખવામાં આવી છે કે B.Com.ના વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી સમજી શકે.

કુગાવાના પ્રકારો (Types of Inflation)

પરિચય

કુગાવો દરેક વખતે એકસરખો હોતો નથી. કેટલીક વખત ભાવ ધીમે ધીમે વધે છે, કેટલીક વખત ઝડપથી વધે છે અને કેટલીક વખત અચાનક ખૂબ જ વધી જાય છે. તેવી જ રીતે, કેટલીક વખત કુગાવો વસ્તુઓની માંગ વધવાથી થાય છે, તો કેટલીક વખત ઉત્પાદન ખર્ચ વધવાથી થાય છે.

આથી અર્થશાસ્ત્રીઓએ કુગાવાને તેના કારણો અને તેની ગતિના આધારે વિવિધ પ્રકારોમાં વર્ગીકૃત કર્યો છે.

1. માંગજન્ય કુગાવો (Demand Pull Inflation)

અર્થ

જ્યારે વસ્તુઓ અને સેવાઓની કુલ માંગ, તેના કુલ પુરવઠા કરતાં વધુ થઈ જાય, ત્યારે વસ્તુઓના ભાવ વધવા લાગે છે. આ પ્રકારના કુગાવાને માંગજન્ય કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ સમજણ

જો બજારમાં ખરીદનારા લોકો વધારે હોય અને વસ્તુઓ ઓછી હોય, તો વેચનાર ભાવ વધારી દે છે.

ઉદાહરણ

દિવાળીના તહેવારમાં મીઠાઈની માંગ ખૂબ વધી જાય છે. પરંતુ મીઠાઈનો જથ્થો મર્યાદિત હોય છે. તેથી મીઠાઈના ભાવ વધી જાય છે.

ચાદ રાખો

માંગ વધે → પુરવઠો ઓછી પડે → ભાવ વધે → માંગજન્ય કુગાવો

2. ખર્ચ પ્રેરિત કુગાવો (Cost Push Inflation)

અર્થ

જ્યારે વસ્તુઓના ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થાય, ત્યારે ઉત્પાદકો વસ્તુઓના ભાવ વધારી દે છે. આ પ્રકારના કુગાવાને ખર્ચજન્ય કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ સમજણ

ઉત્પાદન માટે કાચો માલ, વીજળી, મજૂરોનું વેતન અને પરિવહનનો ખર્ચ વધે તો ઉત્પાદકોને વધુ ખર્ચ કરવો પડે છે. તેથી તેઓ વસ્તુઓના ભાવ વધારી દે છે.

ઉદાહરણ

પેટ્રોલ અને ડીઝલના ભાવ વધે તો પરિવહન ખર્ચ વધે છે. પરિણામે શાકભાજી, અનાજ, કપડાં વગેરેના ભાવ પણ વધી જાય છે.

ચાદ રાખો

ઉત્પાદન ખર્ચ વધે → વસ્તુઓના ભાવ વધે → ખર્ચજન્ય કુગાવો

3. ધીમો કુગાવો (Creeping Inflation)

અર્થ

જ્યારે ભાવમાં ખૂબ ધીમે ધીમે અને મર્યાદિત પ્રમાણમાં વધારો થાય, ત્યારે તેને ધીમો કુગાવો કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે ભાવમાં દર વર્ષે 0% થી 3% સુધીનો વધારો થાય તો તેને ધીમો કુગાવો માનવામાં આવે છે.

સરળ સમજણ

આ પ્રકારનો કુગાવો અર્થતંત્ર માટે હાનિકારક નથી. તે વિકાસ માટે લાભદાયક પણ બની શકે છે.

ઉદાહરણ

જો કોઈ વસ્તુનો ભાવ ₹100 માંથી ₹102 અથવા ₹103 થાય, તો તે ધીમો કુગાવો કહેવાય.

ચાદ રાખો

ધીમે ધીમે ભાવ વધે = ધીમો કુગાવો

4. ચાલતો કુગાવો (Walking Inflation)

અર્થ

જ્યારે ભાવમાં મધ્યમ ગતિએ વધારો થાય, ત્યારે તેને ચાલતો કુગાવો કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે દર વર્ષે 3% થી 7% સુધીનો ભાવવધારો ચાલતો કુગાવો ગણાય છે.

સરળ સમજણ

આ પ્રકારનો કુગાવો ધીમા કુગાવા કરતાં થોડો વધુ હોય છે. જો સમયસર નિયંત્રણ ન કરવામાં આવે તો તે વધુ ગંભીર બની શકે છે.

ઉદાહરણ

જો કોઈ વસ્તુનો ભાવ ₹100 માંથી ₹106 અથવા ₹107 થાય, તો તે ચાલતો કુગાવો કહેવાય.

યાદ રાખો

મધ્યમ ગતિએ ભાવ વધે = ચાલતો કુગાવો

5. દોડતો કુગાવો (Running Inflation)

અર્થ

જ્યારે ભાવ ઝડપથી વધવા લાગે, ત્યારે તેને દોડતો કુગાવો કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે દર વર્ષે 10% થી 20% સુધીનો ભાવવધારો દોડતો કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ સમજણ

આ પ્રકારના કુગાવામાં સામાન્ય લોકોના જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ ઝડપથી વધી જાય છે.

ઉદાહરણ

જો રસોઈ ગેસ, પેટ્રોલ અને રોજિંદી જરૂરિયાતની વસ્તુઓના ભાવ થોડા જ સમયમાં ખૂબ વધી જાય, તો તે દોડતો કુગાવો છે.

યાદ રાખો

ઝડપથી ભાવ વધે = દોડતો કુગાવો

6. ઉછળતો કુગાવો (Gallopning Inflation)

અર્થ

જ્યારે ભાવ ખૂબ જ ઝડપથી અને સતત વધે, ત્યારે તેને ઉછળતો કુગાવો કહેવાય છે.

સામાન્ય રીતે દર વર્ષે 20%થી વધુ ભાવવધારો થાય ત્યારે આ સ્થિતિ સર્જાય છે.

સરળ સમજણ

આ પ્રકારનો કુગાવો અર્થતંત્ર માટે ખૂબ જ નુકસાનકારક છે.

ઉદાહરણ

જો એક વર્ષમાં જ દૂધ, અનાજ, પેટ્રોલ, ગેસ વગેરેના ભાવમાં ભારે વધારો થાય, તો તે ઉછળતો કુગાવો કહેવાય.

ચાદ રાખો

ખૂબ ઝડપથી ભાવ વધે = ઉછળતો કુગાવો

7. અતિ કુગાવો (Hyper Inflation)

અર્થ

જ્યારે ભાવમાં અત્યંત ઝડપી અને નિયંત્રણ બહાર વધારો થાય, ત્યારે તેને અતિ કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ સમજણ

આ સ્થિતિમાં નાણાંનું મૂલ્ય ખૂબ ઝડપથી ઘટી જાય છે અને લોકોનો ચલણ પરનો વિશ્વાસ ઓછો થઈ જાય છે.

ઉદાહરણ

વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં એવી સ્થિતિ સર્જાઈ હતી કે સવારે ખરીદેલી વસ્તુ સાંજે વધુ મોંઘી થઈ ગઈ હતી.

ચાદ રાખો

નિયંત્રણ બહાર ભાવ વધે = અતિ કુગાવો

8. ખુલ્લો કુગાવો (Open Inflation)

અર્થ

જ્યારે સરકાર ભાવ પર કોઈ નિયંત્રણ રાખતી નથી અને બજારમાં માંગ તથા પુરવઠાના આધારે ભાવ નક્કી થાય છે, ત્યારે તેને ખુલ્લો કુગાવો કહેવાય છે.

9. દબાયેલો કુગાવો (Suppressed Inflation)

અર્થ

જ્યારે સરકાર ભાવ નિયંત્રણ, રેશનિંગ અથવા અન્ય પગલાં દ્વારા કુગાવાને અસ્થાયી રીતે દબાવી રાખે છે, ત્યારે તેને દબાયેલો કુગાવો કહેવાય છે.

ઉદાહરણ

સરકાર જરૂરી વસ્તુઓના ભાવ નક્કી કરે અથવા રેશનિંગ વ્યવસ્થા અમલમાં મૂકે.

સરળ રીતે યાદ રાખો

પ્રકાર	યાદ રાખવાની સરળ રીત
માંગજન્ય	માંગ વધે એટલે ભાવ વધે
ખર્ચજન્ય	ખર્ચ વધે એટલે ભાવ વધે
ધીમો	ધીમે ધીમે ભાવ વધે
ચાલતો	મધ્યમ ગતિએ ભાવ વધે
દોડતો	ઝડપથી ભાવ વધે
ઉછળતો	ખૂબ ઝડપથી ભાવ વધે
અતિ કુગાવો નિયંત્રણ બહાર ભાવ વધે	
ખુલ્લો	સરકાર નિયંત્રણ ન કરે
દબાયેલો	સરકાર નિયંત્રણ કરે

નિષ્કર્ષ

કુગાવાને તેના કારણો અને ભાવવધારાની ગતિના આધારે વિવિધ પ્રકારોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. માંગજન્ય અને ખર્ચજન્ય કુગાવો તેના કારણો દર્શાવે છે, જ્યારે ધીમો, ચાલતો, દોડતો, ઉછળતો અને અતિ કુગાવો ભાવવધારાની ગતિ દર્શાવે છે. ખુલ્લો અને દબાયેલો કુગાવો સરકારની નીતિઓના આધારે ઓળખવામાં આવે છે. આ તમામ પ્રકારોનું જ્ઞાન અર્થતંત્રમાં ભાવસ્થિતિને સમજવા માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

નોંધ: કેટલાક પુસ્તકોમાં Walking Inflation = 3-7%, Running Inflation = 10-20%, Galloping Inflation = 20%થી વધુ જેવી ટકાવારી આપવામાં આવે છે, પરંતુ અલગ-અલગ પુસ્તકોમાં તેમાં થોડો ફેરફાર જોવા મળે છે. પરીક્ષામાં મુખ્ય ભાર પ્રકારની સમજ અને લક્ષણો પર હોય છે, તેથી તેને સારી રીતે સમજવું વધુ મહત્વનું છે.

માંગજન્ય કુગાવો (Demand Pull Inflation)

પરિચય

કુગાવો અનેક કારણોથી સર્જાઈ શકે છે. તેમાંનું એક મુખ્ય કારણ વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગમાં વધારો છે. જ્યારે લોકો વસ્તુઓ અને સેવાઓ વધુ પ્રમાણમાં ખરીદવા માંગે છે, પરંતુ ઉત્પાદન અથવા પુરવઠો એટલો ઉપલબ્ધ ન હોય, ત્યારે વસ્તુઓના ભાવ વધવા લાગે છે. આ પ્રકારના કુગાવાને માંગજન્ય કુગાવો (Demand Pull Inflation) કહેવાય છે.

આને "માંગજન્ય કુગાવો" એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે વધતી માંગ વસ્તુઓના ભાવને ઉપર ખેંચે છે.

અર્થ (Meaning)

જ્યારે અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની કુલ માંગ, તેની કુલ પુરવઠા કરતાં વધુ થઈ જાય અને તેના પરિણામે સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થાય, ત્યારે તેને માંગજન્ય કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ શબ્દોમાં,

જ્યારે લોકો વસ્તુઓ અને સેવાઓ વધુ ખરીદવા માંગે છે, પરંતુ ઉત્પાદકો એટલી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરી શકતા નથી, ત્યારે વસ્તુઓના ભાવ વધે છે. આ સ્થિતિને માંગજન્ય કુગાવો કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા (Definition)

જ્યારે અર્થતંત્રમાં કુલ માંગ (Aggregate Demand) કુલ પુરવઠા (Aggregate Supply) કરતાં વધી જાય અને તેના પરિણામે ભાવોમાં સતત વધારો થાય, ત્યારે તેને માંગજન્ય કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ સમજણ (Easy Explanation)

ધારો કે એક મોબાઇલની દુકાનમાં 100 મોબાઇલ ફોન ઉપલબ્ધ છે.

પરંતુ તેને ખરીદવા માટે 150 ગ્રાહકો આવે છે.

હવે દરેક ગ્રાહક મોબાઇલ ખરીદવા માંગે છે, પરંતુ મોબાઇલ માત્ર 100 જ છે.

આ સ્થિતિમાં દુકાનદાર મોબાઇલનો ભાવ વધારી દે છે, કારણ કે ખરીદનારા લોકો વધારે છે.

પરિણામે મોબાઇલના ભાવ વધી જાય છે.

આ જ સ્થિતિને માંગજન્ય કુગાવો કહેવાય છે.

માંગજન્ય કુગાવાના કારણો

1. લોકોની આવકમાં વધારો

જ્યારે લોકોની આવક વધે છે, ત્યારે તેમની ખરીદ શક્તિ પણ વધે છે. પરિણામે તેઓ વધુ વસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદે છે.

ઉદાહરણ:

જો સરકારી કર્મચારીઓનો પગાર વધે, તો તેઓ કાર, ટીવી, ફ્રિજ અને અન્ય વસ્તુઓ વધુ ખરીદે છે. માંગ વધતાં ભાવમાં વધારો થાય છે.

2. સરકારના ખર્ચમાં વધારો

જ્યારે સરકાર રસ્તા, પુલ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, રેલવે અને અન્ય વિકાસકાર્યો પર વધુ ખર્ચ કરે છે, ત્યારે લોકોની આવક વધે છે અને તેઓ વધુ ખરીદી કરે છે.

પરિણામે બજારમાં માંગ વધે છે અને કુગાવો સર્જાય છે.

3. બેંકો દ્વારા સરળ લોન મળવી

જો બેંકો ઓછા વ્યાજદરે સરળતાથી લોન આપે, તો લોકો ઘર, વાહન અને અન્ય વસ્તુઓ ખરીદવા માટે વધુ ખર્ચ કરે છે.

તેના કારણે બજારમાં માંગ વધે છે અને ભાવમાં વધારો થાય છે.

4. વસ્તીમાં વધારો

વસ્તી વધવાથી ખોરાક, કપડાં, રહેઠાણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને પરિવહનની માંગ વધે છે.

જો ઉત્પાદન તે પ્રમાણે ન વધે, તો વસ્તુઓની અછત સર્જાય છે અને ભાવ વધી જાય છે.

5. નિકાસમાં વધારો

જ્યારે દેશમાંથી વધુ વસ્તુઓની નિકાસ થાય છે, ત્યારે સ્થાનિક બજારમાં તે વસ્તુઓ ઓછી ઉપલબ્ધ રહે છે.

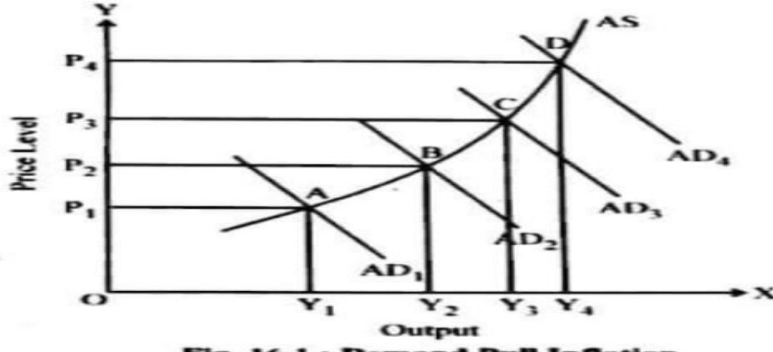
પુરવઠો ઘટતાં સ્થાનિક બજારમાં ભાવ વધવા લાગે છે.

6. નાણાંના પુરવઠામાં વધારો

જો અર્થતંત્રમાં નાણાંનું પ્રમાણ વધી જાય પરંતુ ઉત્પાદન એટલું ન વધે, તો લોકો વધુ ખરીદી કરે છે.

વધેલી માંગના કારણે ભાવમાં વધારો થાય છે.

માંગજન્ય કુગાવાની આકૃતિ દ્વારા સમજૂતી

માંગજન્ય કુગાવાની આકૃતિનું સ્પષ્ટીકરણ

આ આકૃતિ માંગજન્ય કુગાવો (Demand Pull Inflation) કેવી રીતે સર્જાય છે તે દર્શાવે છે.

શરૂઆતમાં અર્થતંત્ર A સંતુલન બિંદુ પર હોય છે. અહીં કુલ માંગ રેખા (AD_1) અને કુલ પુરવઠા રેખા (AS) એકબીજાને મળે છે. આ સમયે ભાવસ્તર P_1 અને ઉત્પાદન Y_1 હોય છે.

હવે ધારો કે લોકોની આવકમાં વધારો થાય અથવા સરકાર ખોતાના ખર્ચમાં વધારો કરે. પરિણામે વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ વધે છે. તેથી કુલ માંગ રેખા AD_1 માંથી જમણી બાજુ ખસીને AD_2 બને છે અને અર્થતંત્ર A સંતુલન બિંદુમાંથી B સંતુલન બિંદુ પર પહોંચે છે. આ સમયે ભાવસ્તર P_1 માંથી વધીને P_2 થાય છે, જ્યારે ઉત્પાદન Y_1 માંથી વધીને Y_2 થાય છે.

જો માંગમાં વધુ વધારો થાય, તો કુલ માંગ રેખા વધુ જમણી બાજુ ખસીને AD_3 અને ત્યારબાદ AD_4 બને છે. પરિણામે સંતુલન Bમાંથી C અને ત્યારબાદ D સંતુલન બિંદુ તરફ જાય છે. આ દરમિયાન ભાવસ્તર P_2 માંથી વધીને P_3 અને ત્યારબાદ P_4 થાય છે, જ્યારે ઉત્પાદન Y_2 માંથી વધીને Y_3 અને ત્યારબાદ Y_4 થાય છે.

આમ, જ્યારે કુલ માંગમાં સતત વધારો થાય છે, પરંતુ કુલ પુરવઠો તે જ ઝડપે વધી શકતો નથી, ત્યારે વસ્તુઓની અછત સર્જાય છે અને સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થાય છે. આ સ્થિતિને માંગજન્ય કુગાવો (Demand Pull Inflation) કહેવાય છે.

★ પરીક્ષા માટે સરળ યુક્તિ (Easy Trick)

કુલ માંગ વધે

↓

સંતુલન બિંદુ $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D$ તરફ ખસે

↓

ઉત્પાદન વધે ($Y_1 \rightarrow Y_4$)

↓

ભાવસ્તર વધે ($P_1 \rightarrow P_4$)

↓

માંગજન્ય કુગાવો થાય

રોજિંદા જીવનનું ઉદાહરણ

દિવાળીના તહેવાર દરમિયાન મીઠાઈ, કપડાં, ભેટવસ્તુઓ અને સજાવટની વસ્તુઓની માંગ ખૂબ વધી જાય છે.

પરંતુ દુકાનદારો તરત જ એટલો પુરવઠો વધારી શકતા નથી.

પરિણામે વસ્તુઓના ભાવ વધી જાય છે.

આ માંગજન્ય કુગાવાનું સૌથી સરળ ઉદાહરણ છે.

માંગજન્ય કુગાવાના લક્ષણો

- વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ પુરવઠા કરતાં વધુ હોય છે.
- સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થાય છે.
- લોકોની ખરીદ શક્તિ વધેલી હોય છે.
- સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસના સમયમાં જોવા મળે છે.
- ઉત્પાદકો અને વેપારીઓને વધુ નફો થાય છે.

માંગજન્ય કુગાવાની અસરો

હકારાત્મક અસરો

- ઉત્પાદન વધે છે.
- વેપાર અને ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન મળે છે.
- રોજગારીની તકોમાં વધારો થાય છે.
- અર્થતંત્રના વિકાસને ગતિ મળે છે.

નકારાત્મક અસરો

- જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધી જાય છે.
- નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે.
- ગરીબ અને મધ્યમવર્ગ પર વધુ ભાર પડે છે.
- આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા વધી શકે છે.

સરળ રીતે યાદ રાખો

માંગ વધે → પુરવઠો ઓછો પડે → વસ્તુઓની અછત થાય → ભાવ વધે → માંગજન્ય કુગાવો

નિષ્કર્ષ

જ્યારે અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની કુલ માંગ, કુલ પુરવઠા કરતાં વધુ થઈ જાય છે, ત્યારે વસ્તુઓના ભાવમાં સતત વધારો થાય છે. આ સ્થિતિને માંગજન્ય કુગાવો કહેવાય છે. લોકોની આવકમાં વધારો, સરકારના ખર્ચમાં વધારો, સરળ લોન, વસ્તીમાં વધારો, નિકાસમાં વધારો અને નાણાંના પુરવઠામાં વધારો જેવા પરિબલો માંગજન્ય કુગાવા માટે જવાબદાર બને છે. મર્યાદિત માંગજન્ય કુગાવો ઉત્પાદન અને આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે, પરંતુ અતિશય માંગજન્ય કુગાવો જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધારીને સામાન્ય લોકો માટે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે.

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો (Cost Push Inflation)

પરિચય (Introduction)

કુગાવો હંમેશા વસ્તુઓની માંગ વધવાને કારણે જ થતો નથી. ઘણી વખત વસ્તુઓના ઉત્પાદનનો ખર્ચ વધવાને કારણે પણ કુગાવો થાય છે.

જ્યારે ઉત્પાદકોને વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં વધુ ખર્ચ થાય છે, ત્યારે તેઓ તે વધારાના ખર્ચની ભરપાઈ કરવા માટે વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો કરે છે. પરિણામે બજારમાં વસ્તુઓના ભાવ વધે છે. આ પ્રકારના કુગાવાને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો (Cost Push Inflation) કહેવાય છે.

સરળ શબ્દોમાં,

ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થવાથી વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થાય, તેને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો કહેવાય છે.

અર્થ (Meaning)

જ્યારે વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થવાને કારણે સામાન્ય ભાવસ્તરમાં વધારો થાય, ત્યારે તેને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા (Definition)

ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થવાથી કુલ પુરવઠો ઘટે અને તેના પરિણામે સામાન્ય ભાવસ્તરમાં વધારો થાય, તેને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ સમજણ (Easy Explanation)

ધારો કે એક ફર્નિચર બનાવનાર ટેબલ બનાવવા માટે લાકડું, મજૂરી, વીજળી અને પરિવહન પર ખર્ચ કરે છે.

જો લાકડાના ભાવ, મજૂરોના વેતન, વીજળીના દર અથવા ઇંધણના ભાવ વધી જાય, તો ટેબલ બનાવવાનો ખર્ચ પણ વધી જાય છે.

ઉત્પાદક પોતાના વધારાના ખર્ચની ભરપાઈ કરવા માટે ટેબલનો વેચાણ ભાવ વધારી દે છે.

પરિણામે ગ્રાહકોને ટેબલ ઊંચા ભાવે ખરીદવા પડે છે.

આ સ્થિતિને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો કહેવાય છે.

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવાના કારણો

1. કાચા માલના ભાવમાં વધારો

કાચો માલ ઉત્પાદન માટે જરૂરી છે. જ્યારે કાચા માલના ભાવ વધે છે, ત્યારે ઉત્પાદન ખર્ચ પણ વધે છે.

ઉદાહરણ:

જો કપાસના ભાવ વધે, તો કપડાં બનાવવાનો ખર્ચ વધે છે. પરિણામે કપડાંના ભાવમાં વધારો થાય છે.

2. મજૂરોના વેતનમાં વધારો

જ્યારે મજૂરોના વેતનમાં વધારો થાય છે, ત્યારે ઉત્પાદકોનો ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે.

આ વધારાનો ખર્ચ વસૂલ કરવા માટે ઉત્પાદકો વસ્તુઓના ભાવ વધારી દે છે.

3. ઇંધણ અને વીજળીના ભાવમાં વધારો

ઉત્પાદન અને પરિવહન માટે પેટ્રોલ, ડીઝલ, ગેસ અને વીજળી જરૂરી છે.

જ્યારે તેના ભાવ વધે છે, ત્યારે ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થાય છે.

4. પરિવહન ખર્ચમાં વધારો

કાચા માલ અને તૈયાર વસ્તુઓને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પહોંચાડવા માટે પરિવહનની જરૂર પડે છે.

પરિવહન ખર્ચ વધવાથી વસ્તુઓનો કુલ ખર્ચ વધે છે અને તેના કારણે ભાવમાં વધારો થાય છે.

5. કરવેરામાં વધારો

સરકાર જ્યારે GST, એક્સાઈઝ ડ્યુટી, કસ્ટમ ડ્યુટી અથવા અન્ય પરોક્ષ કરમાં વધારો કરે છે, ત્યારે ઉત્પાદન ખર્ચ વધી જાય છે.

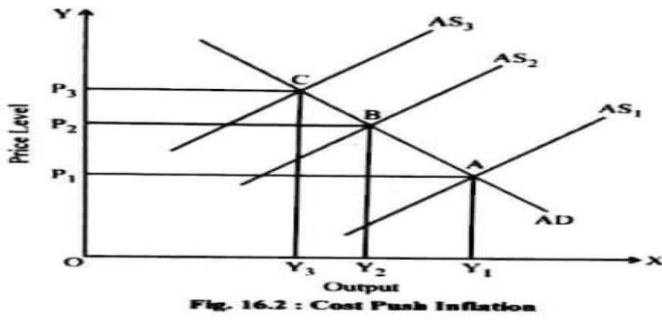
આ વધારાનો ખર્ચ ઉત્પાદકો ગ્રાહકો પાસેથી વધુ ભાવ વસૂલ કરીને વસૂલ કરે છે.

6. કાચા માલની અછત

કુદરતી આફત, યુદ્ધ અથવા પુરવઠામાં અવરોધના કારણે કાચા માલની અછત સર્જાય છે.

તેના કારણે કાચા માલના ભાવ વધે છે, ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને કુગાવો થાય છે.

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવાની આકૃતિ દ્વારા સમજૂતી

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવાની આકૃતિનું સ્પષ્ટીકરણ

આ આકૃતિ ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો (Cost Push Inflation) દર્શાવે છે.

આકૃતિમાં X-અક્ષ પર ઉત્પાદન (Output) અને Y-અક્ષ પર સામાન્ય ભાવસ્તર (Price Level) દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

શરૂઆતમાં અર્થતંત્ર A સંતુલન બિંદુ પર હોય છે. અહીં કુલ માંગ રેખા (AD) અને કુલ પુરવઠા રેખા (AS₁) એકબીજાને મળે છે. આ સમયે ભાવસ્તર P₁ અને ઉત્પાદન Y₁ હોય છે.

હવે ધારો કે કાચા માલ, મજૂરી, વીજળી, ઇંધણ અથવા પરિવહન ખર્ચમાં વધારો થાય છે. પરિણામે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન મોંઘું બને છે. તેથી ઉત્પાદકો ઓછું ઉત્પાદન કરે છે.

આ કારણે કુલ પુરવઠા રેખા AS_1 ડાબી બાજુ ખસીને AS_2 બને છે. હવે અર્થતંત્ર B સંતુલન બિંદુ પર પહોંચે છે. અહીં ભાવસ્તર P_1 માંથી વધીને P_2 થાય છે, જ્યારે ઉત્પાદન Y_1 માંથી ઘટીને Y_2 થાય છે.

જો ઉત્પાદન ખર્ચમાં ફરી વધારો થાય, તો કુલ પુરવઠા રેખા AS_2 ડાબી બાજુ ખસીને AS_3 બને છે. હવે અર્થતંત્ર C સંતુલન બિંદુ પર પહોંચે છે. અહીં ભાવસ્તર P_2 માંથી વધીને P_3 થાય છે, જ્યારે ઉત્પાદન Y_2 માંથી ઘટીને Y_3 થાય છે.

આમ, ઉત્પાદન ખર્ચ વધવાથી કુલ પુરવઠો ઘટે છે, ઉત્પાદન ઓછું થાય છે અને વસ્તુઓના ભાવ વધે છે. આ સ્થિતિને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો કહેવાય છે.

સરળ રીતે યાદ રાખો

ઉત્પાદન ખર્ચ વધે

↓

કુલ પુરવઠો ઘટે

↓

AS રેખા ડાબી બાજુ ખસે

↓

ઉત્પાદન ઘટે

↓

ભાવ વધે

↓

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો થાય

નિષ્કર્ષ

આ આકૃતિ દર્શાવે છે કે જ્યારે ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થાય છે, ત્યારે કુલ પુરવઠા રેખા ડાબી બાજુ ખસે છે. પરિણામે ઉત્પાદન ઘટે છે અને ભાવસ્તર વધે છે. ઉત્પાદન ખર્ચમાં થયેલા વધારાના કારણે સર્જાતા કુગાવાને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો (Cost Push Inflation) કહેવાય છે.

રોજિંદા જીવનનું ઉદાહરણ

ધારો કે પેટ્રોલ અને ડીઝલના ભાવમાં અચાનક વધારો થાય.

પરિવહન ખર્ચ વધી જાય છે.

શાકભાજી, ફળો અને કરિયાણાની વસ્તુઓ દુકાન સુધી પહોંચાડવાનો ખર્ચ વધે છે.

વેપારીઓ આ વધારાનો ખર્ચ વસૂલ કરવા માટે વસ્તુઓના વેચાણ ભાવમાં વધારો કરે છે.

પરિણામે ગ્રાહકોને વધુ ભાવ ચૂકવવો પડે છે.

આ ખર્ચપ્રેરિત કુગાવાનું સરળ ઉદાહરણ છે.

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવાના લક્ષણો

- ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થાય છે.
 - કુલ પુરવઠો ઘટે છે.
 - વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ વધે છે.
 - ઉત્પાદકો વધારાનો ખર્ચ ગ્રાહકો પર મૂકે છે.
 - માંગમાં વધારો ન હોવા છતાં પણ કુગાવો થઈ શકે છે.
-

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવાની અસરો

હકારાત્મક અસરો

- ઉત્પાદકોને નવી ટેકનોલોજી અપનાવવાની પ્રેરણા મળે છે.
 - ઉત્પાદન વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવાના પ્રયત્નો થાય છે.
 - સંસાધનોનો વધુ કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય છે.
-

નકારાત્મક અસરો

- જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધી જાય છે.
 - નાણાંની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે.
 - ઉત્પાદન ઘટી શકે છે.
 - રોજગારીની તકો ઓછી થઈ શકે છે.
 - આર્થિક વિકાસની ગતિ ધીમી પડી શકે છે.
-

સરળ રીતે યાદ રાખો

ઉત્પાદન ખર્ચ વધે → કુલ પુરવઠો ઘટે → વસ્તુઓના ભાવ વધે → ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો

માંગજન્ય કુગાવો અને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવા વચ્ચેનો તફાવત

માંગજન્ય કુગાવો

માંગમાં વધારો થવાથી થાય છે.

કુલ માંગ કુલ પુરવઠા કરતાં વધી જાય છે.

ગ્રાહકો મુખ્ય કારણ બને છે.

સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસ દરમિયાન જોવા મળે છે. આર્થિક મંદી દરમિયાન પણ થઈ શકે છે.

ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો

ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થવાથી થાય છે.

ઉત્પાદન મોંઘું બની જાય છે.

ઉત્પાદકો મુખ્ય કારણ બને છે.

નિષ્કર્ષ

જ્યારે કાચા માલના ભાવ, મજૂરોના વેતન, ઇંધણ, વીજળી, પરિવહન ખર્ચ અથવા કરવેરામાં વધારો થાય છે, ત્યારે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન મોંઘું બને છે. પરિણામે કુલ પુરવઠો ઘટે છે અને ઉત્પાદકો વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો કરે છે. આથી સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થાય છે. આ પ્રકારના કુગાવાને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો (Cost Push Inflation) કહેવાય છે. તેથી ભાવસ્થિરતા જાળવવા માટે ઉત્પાદન ખર્ચને નિયંત્રણમાં રાખવો જરૂરી છે.

યાદ રાખવાની સરળ યુક્તિ

"માંગ વધે તો માંગજન્ય કુગાવો, ખર્ચ વધે તો ખર્ચપ્રેરિત કુગાવો."

આ એક વાક્ય યાદ રહેશે તો વિદ્યાર્થીઓ માંગજન્ય અને ખર્ચપ્રેરિત કુગાવા વચ્ચેનો તફાવત ખૂબ સરળતાથી સમજી અને યાદ રાખી શકશે.

પ્રશ્ન: મંદીમિશ્રિત કુગાવો (Stagflation)નો અર્થ સમજાવો. તેના કારણો, લક્ષણો, અસરો તથા નિયંત્રણના ઉપાયો સમજાવો. (14 ગુણ)

પ્રસ્તાવના

કોઈપણ દેશની અર્થવ્યવસ્થાનો વિકાસ ત્યારે શક્ય બને છે જ્યારે ઉત્પાદન વધે, રોજગારીમાં વધારો થાય, આવક વધે અને ભાવસ્તર પ્રમાણમાં સ્થિર રહે. પરંતુ કેટલીક વખત અર્થવ્યવસ્થા એવી અસામાન્ય પરિસ્થિતિમાં આવી જાય છે જેમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ સતત વધતા રહે છે, બેરોજગારી પણ વધે છે અને સાથે સાથે આર્થિક વિકાસની ગતિ ધીમી પડી જાય છે. આ અસામાન્ય પરિસ્થિતિને "મંદીમિશ્રિત કુગાવો (Stagflation)" કહેવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે અર્થશાસ્ત્ર અનુસાર કુગાવો વધે ત્યારે રોજગારીમાં વધારો થતો હોય છે અને મંદી આવે ત્યારે કુગાવો ઘટતો હોય છે. પરંતુ મંદીમિશ્રિત કુગાવામાં આ બંને સમસ્યાઓ એકસાથે જોવા મળે છે. તેથી તેને અર્થશાસ્ત્રની સૌથી જટિલ સમસ્યાઓમાંની એક માનવામાં આવે છે.

મંદીમિશ્રિત કુગાવાનો અર્થ

"મંદીમિશ્રિત કુગાવો" શબ્દ બે શબ્દોના સંયોજનથી બનેલો છે.

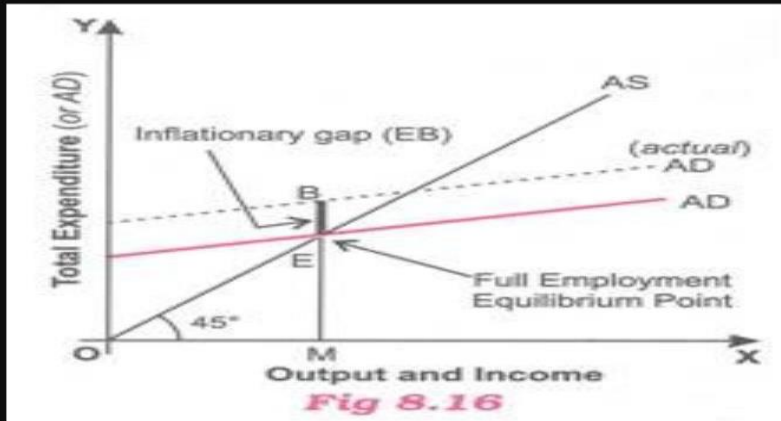
- મંદી (Stagnation) એટલે અર્થવ્યવસ્થામાં ધીમી અથવા સ્થિર વૃદ્ધિ.
- કુગાવો (Inflation) એટલે વસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો.

આ બંને પરિસ્થિતિઓ જ્યારે એકસાથે સર્જાય ત્યારે તેને મંદીમિશ્રિત કુગાવો કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા

જે આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ઊંચો કુગાવો, ઊંચી બેરોજગારી અને ધીમી અથવા સ્થિર આર્થિક વૃદ્ધિ એકસાથે જોવા મળે તેને મંદીમિશ્રિત કુગાવો કહેવામાં આવે છે.

મંદીમિશ્રિત કુગાવાનો આકૃતિ દ્વારા સમજૂતી

કુગાવાજન્ય અંતરની આકૃતિની સમજણ

આકૃતિમાં X-અક્ષ પર ઉત્પાદન અને રાષ્ટ્રીય આવક તથા Y-અક્ષ પર સમગ્ર માંગ (Aggregate Demand - AD) અથવા કુલ ખર્ચ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. 45°ની AS રેખા સમગ્ર પુરવઠાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જ્યારે AD રેખા સમગ્ર માંગ દર્શાવે છે. બિંદુ E પર AD રેખા અને AS રેખા એકબીજાને છેદે છે, જે પૂર્ણ રોજગારીની સમતુલા (Full Employment Equilibrium) દર્શાવે છે. બિંદુ M પૂર્ણ રોજગારીના ઉત્પાદનના સ્તરને દર્શાવે છે. ત્યારબાદ

સમગ્ર માંગ વધીને Actual AD સુધી પહોંચે છે અને બિંદુ B પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ અર્થવ્યવસ્થા પૂર્ણ રોજગારી પર હોવાથી ઉત્પાદન M કરતાં વધુ વધારી શકાતું નથી. તેથી EB દ્વારા દર્શાવાતી વધારાની માંગને કુગાવાજન્ય અંતર (Inflationary Gap) કહેવામાં આવે છે, જેના પરિણામે સામાન્ય ભાવસ્તરમાં વધારો થાય છે અને માંગજન્ય કુગાવો (Demand-Pull Inflation) સર્જાય છે.

પ્રવાહ

ફૂડ ઓઇલ / કાચા માલના ભાવમાં વધારો

ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો

વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો
(કુગાવો વધે)

ગ્રાહકોની ખરીદ શક્તિ ઘટે

ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય

શ્રમિકોની છટણી થાય

બેરોજગારી વધે + આર્થિક વૃદ્ધિ ધીમી પડે

મંદીમિશ્રિત કુગાવો

મંદીમિશ્રિત કુગાવાના લક્ષણો

1. ઊંચો કુગાવો

વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ સતત વધતા રહે છે. પરિણામે લોકોની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે અને જીવનનિર્વાહ ખર્ચ વધે છે.

2. ઊંચી બેરોજગારી

ઉત્પાદન ખર્ચ વધવાને કારણે ઉદ્યોગો ઉત્પાદન ઘટાડે છે અને કર્મચારીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો કરે છે. પરિણામે બેરોજગારી વધે છે.

3. ધીમી આર્થિક વૃદ્ધિ

દેશની કુલ ઉત્પાદન ક્ષમતા (GDP)માં વધારો ખૂબ ધીમો રહે છે અથવા ઘટાડો પણ થઈ શકે છે.

4. રોકાણમાં ઘટાડો

ઉદ્યોગોને ભવિષ્ય અંગે અનિશ્ચિતતા હોવાથી નવા રોકાણ અને વિસ્તરણમાં ઘટાડો થાય છે.

5. ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો

લોકોની આવકમાં નોંધપાત્ર વધારો થતો નથી પરંતુ વસ્તુઓના ભાવ વધી જતા તેઓ ઓછી વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે.

6. આર્થિક અનિશ્ચિતતા

ગ્રાહકો ખર્ચ ઘટાડે છે, રોકાણકારો સાવચેત બની જાય છે અને સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થામાં અનિશ્ચિતતાનું વાતાવરણ સર્જાય છે.

મંદીમિશ્રિત કુગાવાના કારણો

1. પુરવઠા આઘાત (Supply Shock) – સૌથી મહત્વપૂર્ણ કારણ

જો ફૂડ ઓઇલ, વીજળી, કોલસો અથવા અન્ય આવશ્યક કાચા માલના ભાવમાં અચાનક વધારો થાય તો ઉત્પાદન ખર્ચ વધી જાય છે.

ઉદ્યોગો વધેલા ખર્ચને કારણે વસ્તુઓના ભાવ વધારી દે છે. બીજી તરફ ઊંચા ખર્ચને કારણે ઉત્પાદન ઘટે છે અને રોજગારીમાં ઘટાડો થાય છે.

આ રીતે એક તરફ કુગાવો વધે છે અને બીજી તરફ બેરોજગારી પણ વધે છે.

2. ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો

ઉત્પાદન ખર્ચ નીચેના કારણોસર વધી શકે છે:

- મજૂરી દરમાં વધારો
- કાચા માલના ભાવમાં વધારો

- વીજળીના ખર્ચમાં વધારો
- પરિવહન ખર્ચમાં વધારો
- કરવેરામાં વધારો

પરિણામે ઉત્પાદકો ભાવ વધારે છે અને ઉત્પાદન ઘટાડે છે.

3. સરકારની અયોગ્ય આર્થિક નીતિઓ

જો સરકાર વધુ પડતા પ્રમાણમાં ચલણ બહાર પાડે અથવા યોગ્ય આયોજન વગરની નીતિઓ અપનાવે તો માંગ વધે છે પરંતુ ઉત્પાદન એટલી ઝડપથી વધતું નથી.

પરિણામે કુગાવો વધે છે અને આર્થિક વૃદ્ધિ ધીમી પડે છે.

4. આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધો અને રાજકીય તણાવ

યુદ્ધ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય તણાવને કારણે તેલ અને કાચા માલની આયાત મોંઘી બને છે.

તેના કારણે ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

5. કુદરતી આફતો

પૂર, દુષ્કાળ, ભૂકંપ, વાવાઝોડા અથવા મહામારી જેવી પરિસ્થિતિઓ ઉત્પાદન ઘટાડે છે.

પુરવઠો ઓછો થતાં ભાવ વધે છે અને રોજગારીમાં ઘટાડો થાય છે.

મંદીમિશ્રિત કુગાવાની અસરો

1. ગ્રાહકો પર અસર

- જીવનનિર્વાહ ખર્ચમાં વધારો થાય છે.
- ખરીદ શક્તિ ઘટે છે.
- બચતનું વાસ્તવિક મૂલ્ય ઘટે છે.
- જીવનધોરણ નીચું જાય છે.

2. ઉદ્યોગો પર અસર

- ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે.
- નફામાં ઘટાડો થાય છે.

- રોકાણ ઓછું થાય છે.
- નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના ધીમી પડે છે.

3. શ્રમિકો પર અસર

- રોજગારીની તકો ઘટે છે.
- બેરોજગારીમાં વધારો થાય છે.
- વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થાય છે.

4. સરકાર પર અસર

સરકાર માટે સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે તેને એક સાથે બે સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે—

- કુગાવાને નિયંત્રિત કરવો.
- બેરોજગારી ઘટાડવી.

આ બંને હેતુઓને એકસાથે હાંસલ કરવું મુશ્કેલ બને છે.

5. અર્થવ્યવસ્થા પર અસર

ઉત્પાદનમાં ઘટાડો, રોકાણમાં ઘટાડો અને ધીમી આર્થિક વૃદ્ધિને કારણે દેશના સર્વાંગી વિકાસ પર પ્રતિકૂળ અસર પડે છે.

મંદીમિશ્રિત કુગાવાના નિયંત્રણના ઉપાયો

1. પુરવઠા આધારિત નીતિઓ

સરકારે ઉત્પાદન વધારવા માટે—

- આધુનિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકસાવવું.
- પરિવહન વ્યવસ્થા સુધારવી.
- કાચા માલનો સતત પુરવઠો સુનિશ્ચિત કરવો.
- સ્થાનિક ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું.

2. નાણાકીય નીતિ

કેન્દ્રીય બેંકે વ્યાજદર અને નાણાં પુરવઠાનું યોગ્ય સંચાલન કરીને કુગાવા પર નિયંત્રણ લાવવું જોઈએ.

૩. રાજકોષીય નીતિ

સરકારે—

- ઉત્પાદનલક્ષી જાહેર ખર્ચ વધારવો.
- જરૂરી હોય ત્યાં કરમાં રાહત આપવી.
- ઔદ્યોગિક રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવું.

૪. ઊર્જાના વૈકલ્પિક સ્ત્રોતોનો વિકાસ

આયાતી ફૂડ ઓઇલ પર નિર્ભરતા ઘટાડીને સૌર ઊર્જા, પવન ઊર્જા અને અન્ય વૈકલ્પિક ઊર્જા સ્ત્રોતોને પ્રોત્સાહન આપવું.

૫. ઉત્પાદકતામાં વધારો

નવી ટેકનોલોજી, કુશળતા વિકાસ અને સંશોધન દ્વારા ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડીને ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવી.

મંદીમિશ્રિત કુગાવાનું ઉદાહરણ

૧૯૭૩નો વૈશ્વિક તેલ સંકટ (Oil Crisis) મંદીમિશ્રિત કુગાવાનું સૌથી જાણીતું ઉદાહરણ છે.

આ સમય દરમિયાન તેલ ઉત્પાદક દેશોએ તેલનો પુરવઠો ઘટાડ્યો હતો. પરિણામે—

- તેલના ભાવમાં ભારે વધારો થયો.
- ઉત્પાદન ખર્ચ વધ્યો.
- વસ્તુઓના ભાવ વધી ગયા.
- ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદન ઘટ્યું.
- લાખો લોકો બેરોજગાર બન્યા.

ઘણા વિકસિત દેશોએ મંદીમિશ્રિત કુગાવાનો અનુભવ કર્યો.

ભારતીય સંદર્ભમાં મંદીમિશ્રિત કુગાવો

ભારતમાં લાંબા સમય સુધી મંદીમિશ્રિત કુગાવો જોવા મળ્યો નથી. તેમ છતાં કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં તેના લક્ષણો જોવા મળ્યા હતા.

ઉદાહરણ તરીકે—

- 2008ની વૈશ્વિક આર્થિક મંદી દરમિયાન ઇંધણ અને ખાદ્યપદાર્થોના ભાવ વધ્યા જ્યારે આર્થિક વૃદ્ધિ ધીમી પડી.
- 2020ની કોવિડ-19 મહામારી દરમિયાન ઉત્પાદન અને રોજગારીમાં ઘટાડો થયો તથા કેટલાક આવશ્યક માલના ભાવમાં વધારો નોંધાયો.

નિષ્કર્ષ

મંદીમિશ્રિત કુગાવો અર્થવ્યવસ્થાની સૌથી ગંભીર સમસ્યાઓમાંની એક છે કારણ કે તેમાં ઊંચો કુગાવો, ઊંચી બેરોજગારી અને ધીમી આર્થિક વૃદ્ધિ એકસાથે જોવા મળે છે. આ પરિસ્થિતિમાં સરકાર માટે કુગાવાને નિયંત્રિત કરવો અને રોજગારીમાં વધારો કરવો બંને પડકારરૂપ બને છે. તેથી સંતુલિત નાણાકીય નીતિ, રાજકોષીય નીતિ અને પુરવઠા આધારિત સુધારાઓ દ્વારા જ મંદીમિશ્રિત કુગાવા પર અસરકારક નિયંત્રણ મેળવી શકાય છે.

ટૂંકી નોંધ (4-5 ગુણ)

મંદીમિશ્રિત કુગાવો

મંદીમિશ્રિત કુગાવો એ એવી આર્થિક પરિસ્થિતિ છે જેમાં ઊંચો કુગાવો, ઊંચી બેરોજગારી અને ધીમી આર્થિક વૃદ્ધિ એકસાથે જોવા મળે છે. "મંદીમિશ્રિત કુગાવો" શબ્દ મંદી અને કુગાવો એમ બે શબ્દોના સંયોજનથી બન્યો છે.

તેના મુખ્ય કારણોમાં પુરવઠા આઘાત, ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો, અયોગ્ય સરકારી નીતિઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધો અને કુદરતી આફતોનો સમાવેશ થાય છે. તેના પરિણામે જીવનનિર્વાહ ખર્ચ વધે છે, ખરીદ શક્તિ ઘટે છે, બેરોજગારી વધે છે, રોકાણમાં ઘટાડો થાય છે અને આર્થિક વિકાસ ધીમો પડે છે.

મંદીમિશ્રિત કુગાવા પર નિયંત્રણ મેળવવા માટે પુરવઠા સુધારણા, સંતુલિત નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિઓ, ઉત્પાદનક્ષમતામાં વધારો અને વૈકલ્પિક ઊર્જા વિકાસ જેવા પગલાં જરૂરી બને છે. 1973નો વૈશ્વિક તેલ સંકટ મંદીમિશ્રિત કુગાવાનું સૌથી જાણીતું ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન: કુગાવાની અસરો સમજાવો. (14 ગુણ)

પ્રસ્તાવના

કુગાવો એ આજના સમયમાં લગભગ દરેક દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં જોવા મળતી સામાન્ય આર્થિક ઘટના છે. જ્યારે અર્થવ્યવસ્થામાં વસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થાય છે, ત્યારે નાણાંની ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. આ પરિસ્થિતિને કુગાવો (Inflation) કહેવામાં આવે છે.

મર્યાદિત અથવા મધ્યમ કુગાવો આર્થિક વિકાસ માટે લાભદાયક માનવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારે કુગાવો અતિશય વધી જાય અથવા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે, ત્યારે તે અર્થવ્યવસ્થા તેમજ સમાજના વિવિધ વર્ગો પર ગંભીર અસર કરે છે. કુગાવાની અસર ગ્રાહકો, ઉત્પાદકો, શ્રમિકો, બચતકારો, રોકાણકારો, સરકાર અને સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા પર અલગ-અલગ રીતે જોવા મળે છે.

કુગાવાનો અર્થ

વસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થવાની પ્રક્રિયાને કુગાવો કહેવામાં આવે છે.

સરળ શબ્દોમાં,

કુગાવો એટલે અગાઉ જેટલી વસ્તુ ખરીદવા માટે હવે વધુ નાણાં ચૂકવવા પડે તેવી પરિસ્થિતિ.

કુગાવાની અસરો

કુગાવાની અસર સમાજના વિવિધ વર્ગો પર અલગ-અલગ રીતે થાય છે. કેટલાક વર્ગોને તેનો લાભ થાય છે, જ્યારે કેટલાક વર્ગોને નુકસાન સહન કરવું પડે છે.

1. ગ્રાહકો પર અસર

કુગાવાને કારણે જીવનજરૂરી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં સતત વધારો થાય છે. પરિણામે ગ્રાહકોને અગાઉ જેટલી વસ્તુઓ ખરીદવા માટે વધુ ખર્ચ કરવો પડે છે. તેમની ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો થાય છે અને જીવનધોરણ પર નકારાત્મક અસર પડે છે. ખાસ કરીને મધ્યમ અને નીચી આવક ધરાવતા પરિવારો પર તેની અસર વધુ જોવા મળે છે.

2. નિશ્ચિત આવક ધરાવતા લોકો પર અસર

પગારદાર કર્મચારીઓ, નિવૃત્ત કર્મચારીઓ અને પેન્શનધારકો જેવી નિશ્ચિત આવક ધરાવતી વ્યક્તિઓ કુગાવાથી સૌથી વધુ પ્રભાવિત થાય છે. તેમની આવક સ્થિર રહે છે, પરંતુ ખર્ચ સતત વધતો હોવાથી તેમની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થાય છે.

3. શ્રમિકો અને મજૂરો પર અસર

કુગાવા દરમિયાન મજૂરી દરમાં વધારો ઘણીવાર ભાવવધારાની ગતિ કરતાં ધીમો હોય છે. પરિણામે શ્રમિકોની વાસ્તવિક મજૂરી ઘટે છે અને તેમની ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો થાય છે.

4. ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ પર અસર

મર્યાદિત કુગાવા દરમિયાન ઉત્પાદકો અને વેપારીઓને સામાન્ય રીતે લાભ થાય છે, કારણ કે તેઓ પોતાની વસ્તુઓ ઊંચા ભાવેથી વેચી શકે છે અને નફામાં વધારો થાય છે. પરંતુ જો કુગાવો અતિશય વધી જાય તો કાચા માલ, પરિવહન, વીજળી અને મજૂરી ખર્ચમાં વધારો થવાને કારણે ઉત્પાદન ખર્ચ વધી જાય છે, જેના કારણે નફામાં ઘટાડો થઈ શકે છે.

5. દેવાદારો અને લેણદારો પર અસર

કુગાવા દરમિયાન દેવાદારો (Borrowers) ને લાભ થાય છે, કારણ કે તેઓ લીધેલી લોનનું ચુકવણું ઓછી ખરીદ શક્તિ ધરાવતા નાણાંથી કરે છે.

બીજી તરફ લેણદારો (Creditors) ને નુકસાન થાય છે, કારણ કે તેમને મળતા નાણાંની વાસ્તવિક કિંમત ઘટી જાય છે.

6. બચત પર અસર

કુગાવો બચતને નિરોત્સાહિત કરે છે. જો કુગાવાનો દર બચત પર મળતા વ્યાજ કરતાં વધુ હોય, તો બચતનું વાસ્તવિક મૂલ્ય ઘટે છે. પરિણામે લોકો બેંકમાં બચત રાખવા કરતાં સોનું, જમીન, મિલકત અથવા અન્ય સંપત્તિમાં રોકાણ કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

7. રોકાણ પર અસર

મર્યાદિત કુગાવો ઉદ્યોગોને વધુ ઉત્પાદન અને રોકાણ માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. પરંતુ વધુ અને અનિશ્ચિત કુગાવો ભવિષ્ય અંગે અનિશ્ચિતતા ઉભી કરે છે, જેના કારણે લાંબા ગાળાના રોકાણમાં ઘટાડો થાય છે.

8. આવકના વિતરણ પર અસર

કુગાવાને કારણે સમાજમાં આવકની અસમાનતા વધે છે. વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને મિલકતધારકોને લાભ થાય છે, જ્યારે પગારદાર વર્ગ, પેન્શનધારકો અને દૈનિક મજૂરોને નુકસાન થાય છે.

9. સરકાર પર અસર

કુગાવા દરમિયાન સરકારને એક તરફ કરવેરાની આવકમાં વધારો થઈ શકે છે, પરંતુ બીજી તરફ પગાર, પેન્શન, સબસિડી અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ પર વધુ ખર્ચ કરવો પડે છે. તેથી સરકાર માટે કુગાવાને નિયંત્રિત કરવો એક મહત્વપૂર્ણ પડકાર બને છે.

10. આર્થિક વિકાસ પર અસર

મર્યાદિત કુગાવો ઉત્પાદન, રોજગારી અને રોકાણને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. પરંતુ અતિશય કુગાવો બચતમાં ઘટાડો, રોકાણમાં અનિશ્ચિતતા, ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો અને આર્થિક વિકાસની ગતિમાં મંદી લાવે છે.

11. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર અસર

જો દેશમાં કુગાવાનો દર અન્ય દેશોની સરખામણીએ વધુ હોય, તો દેશની વસ્તુઓ મોંઘી બને છે. પરિણામે નિકાસમાં ઘટાડો થાય છે અને આયાતમાં વધારો થઈ શકે છે, જેના કારણે વેપાર સંતુલન પર પ્રતિકૂળ અસર પડે છે.

12. સામાજિક સ્થિરતા પર અસર

લાંબા સમય સુધી ચાલતા કુગાવાને કારણે જીવનનિર્વાહ ખર્ચ વધે છે અને લોકોમાં અસંતોષ ફેલાય છે. પરિણામે હડતાલો, મજૂર આંદોલનો અને સામાજિક અશાંતિ જેવી પરિસ્થિતિઓ સર્જાઈ શકે છે.

કુગાવાની અસરોનો સારાંશ

ફાયદો મેળવનાર નુકસાન ભોગવનાર

દેવાદારો	લેણદારો
ઉત્પાદકો	ગ્રાહકો
વેપારીઓ	નિશ્ચિત આવક ધરાવતા લોકો
ઉદ્યોગપતિઓ	પેન્શનધારકો
મિલકતધારકો	શ્રમિકો
ઉધાર લેનાર	બચતકારો

ભારતીય સંદર્ભમાં કુગાવાની અસર

ભારતમાં કુગાવો મુખ્યત્વે ખાદ્યપદાર્થો, ઇંધણના ભાવ, વૈશ્વિક ફૂડ ઓઇલના ભાવમાં વધારો અને પુરવઠાની સમસ્યાઓને કારણે જોવા મળે છે. કોવિડ-19 પછીના સમયગાળામાં આવશ્યક ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થવાથી સામાન્ય લોકોના ઘરેલુ બજેટ પર નોંધપાત્ર અસર થઈ હતી. ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) કુગાવાને નિયંત્રિત કરવા માટે મુખ્યત્વે રેપો દર (Repo Rate) અને અન્ય નાણાકીય નીતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.

નિષ્કર્ષ

કુગાવાની અસર હંમેશા એકસરખી હોતી નથી. મર્યાદિત કુગાવો ઉત્પાદન, રોકાણ અને રોજગારીમાં વધારો કરીને આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે, જ્યારે અતિશય અને લાંબા સમય સુધી ચાલતો કુગાવો ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો, આવકની અસમાનતા, બચતમાં ઘટાડો, રોકાણમાં અનિશ્ચિતતા અને આર્થિક અસ્થિરતા સર્જે છે. તેથી સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંકે યોગ્ય નાણાકીય તથા રાજકોષીય નીતિઓ દ્વારા કુગાવાને નિયંત્રિત રાખવો જરૂરી છે, જેથી ભાવસ્થિરતા જાળવાઈ રહે અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસ શક્ય બને.

પ્ર. કુગાવા વિરોધી પગલાં (Anti-Inflationary Measures) સમજાવો. (14 ગુણ)

પરિચય

કુગાવો (Inflation) એ એવી આર્થિક પરિસ્થિતિ છે જેમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત વધારો થાય છે, જેના કારણે નાણાંની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. મર્યાદિત કુગાવો આર્થિક વિકાસ માટે લાભદાયક માનવામાં આવે છે, પરંતુ અતિશય અથવા સતત કુગાવો ગંભીર આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે. તે ગ્રાહકોની ખરીદશક્તિ ઘટાડે છે, જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધારે છે, આવકની અસમાનતા વધારે છે અને અર્થતંત્રમાં અનિશ્ચિતતા સર્જે છે. તેથી કુગાવાને નિયંત્રિત કરવા માટે સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંક દ્વારા યોગ્ય પગલાં લેવામાં આવે છે. આ પગલાંને કુગાવા વિરોધી પગલાં (Anti-Inflationary Measures) કહેવાય છે.

કુગાવા વિરોધી પગલાંનો અર્થ

કુગાવા વિરોધી પગલાં એટલે સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંક દ્વારા કુગાવાને નિયંત્રિત કરવા તથા ભાવસ્થિરતા જાળવવા માટે અપનાવવામાં આવતી નીતિઓ અને પગલાં.

સરળ શબ્દોમાં,

કુગાવા વિરોધી પગલાં એટલે અતિશય કુગાવો ઘટાડવા અને સામાન્ય ભાવસ્તરને સ્થિર રાખવા માટે લેવામાં આવતા પગલાં.

કુગાવા વિરોધી પગલાંના ઉદ્દેશો

કુગાવા વિરોધી પગલાંના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:

- ભાવોમાં થતા સતત વધારાને નિયંત્રિત કરવો.
- ભાવસ્થિરતા જાળવવી.

- નાણાંની ખરીદશક્તિનું રક્ષણ કરવું.
- બચત અને રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ટકાઉ આર્થિક વિકાસ સુનિશ્ચિત કરવો.

કુગાવા વિરોધી પગલાં

કુગાવાને નિયંત્રિત કરવા માટે સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંક નીચેના પગલાં અપનાવે છે.

1. નાણાકીય પગલાં (Monetary Policy)

ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) અર્થતંત્રમાં નાણાં અને ધિરાણના પુરવઠાને નિયંત્રિત કરીને કુગાવા પર નિયંત્રણ રાખે છે.

(અ) રેપો દર (Repo Rate)માં વધારો

RBI રેપો દરમાં વધારો કરે છે, જેના કારણે વ્યાપારી બેંકો માટે ધિરાણ મેળવવું મોંઘું બને છે.

પરિણામે,

- બેંકો ધિરાણના વ્યાજદરમાં વધારો કરે છે.
- લોકો અને ઉદ્યોગો ઓછું ધિરાણ લે છે.
- ઉપભોગ અને રોકાણમાં ઘટાડો થાય છે.
- કુલ માંગ (Aggregate Demand) ઘટે છે.
- કુગાવો નિયંત્રિત થાય છે.

(બ) રોકડ અનામત ગુણોત્તર (CRR)માં વધારો

RBI Cash Reserve Ratio (CRR) માં વધારો કરે છે, જેના કારણે બેંકોને વધુ રકમ અનામત તરીકે રાખવી પડે છે.

પરિણામે,

- ધિરાણ માટે ઉપલબ્ધ નાણાં ઘટે છે.
- ધિરાણ સર્જનમાં ઘટાડો થાય છે.
- નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.
- કુગાવાનું દબાણ ઓછું થાય છે.

(ક) ખુલ્લા બજારની કામગીરી (Open Market Operations – OMO)

RBI ખુલ્લા બજારમાં સરકારી પ્રતિભૂતિઓનું વેચાણ કરે છે.

લોકો અને બેંકો આ પ્રતિભૂતિઓ ખરીદે છે.

પરિણામે,

- બજારમાંથી નાણાં પાછાં ખેંચાઈ જાય છે.
- નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.
- કુલ માંગ ઘટે છે.
- કુગાવો નિયંત્રિત થાય છે.

(ડ) બેંક દર (Bank Rate)માં વધારો

RBI બેંક દરમાં વધારો કરે છે.

પરિણામે,

- વ્યાપારી બેંકો માટે ધિરાણ મોંઘું બને છે.
- બેંકો ધિરાણના વ્યાજદરમાં વધારો કરે છે.
- ધિરાણ લેવાની માંગ ઘટે છે.
- કુગાવો નિયંત્રિત કરવામાં મદદ મળે છે.

(ઇ) પસંદગીયુક્ત ધિરાણ નિયંત્રણ (Selective Credit Control)

RBI સદ્ગતિ અને બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિઓ માટે આપવામાં આવતા ધિરાણ પર નિયંત્રણ મૂકે છે.

પરિણામે,

- અનાવશ્યક ધિરાણમાં ઘટાડો થાય છે.
- બિનજરૂરી માંગ ઘટે છે.
- કુગાવો નિયંત્રિત થાય છે.

2. રાજકોષીય પગલાં (Fiscal Policy)

સરકાર કરવેરા અને જાહેર ખર્ચ દ્વારા કુગાવાને નિયંત્રિત કરે છે.

(અ) કરવેરામાં વધારો

સરકાર કરવેરામાં વધારો કરે છે.

પરિણામે,

- લોકોની વાપરી શકાય તેવી આવક (Disposable Income) ઘટે છે.
- ઉપભોગમાં ઘટાડો થાય છે.
- કુલ માંગ ઘટે છે.
- કુગાવો નિયંત્રિત થાય છે.

(બ) સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો

સરકાર બિનજરૂરી જાહેર ખર્ચ ઘટાડે છે.

પરિણામે,

- કુલ માંગમાં ઘટાડો થાય છે.
- કુગાવાનું દબાણ ઓછું થાય છે.

(ક) અંદાજપત્રીય ખાધમાં ઘટાડો

સરકાર ખાધ આધારિત નાણાંકીય વ્યવસ્થા (Deficit Financing) અને અતિશય ઉધારી પર નિયંત્રણ રાખે છે.

પરિણામે,

- વધારાના નાણાંનું સર્જન ઘટે છે.
- ભાવસ્થિરતા જળવાય છે.

(ડ) જાહેર બચતને પ્રોત્સાહન

સરકાર વિવિધ બચત યોજનાઓ અને સરકારી બોન્ડ દ્વારા લોકોને બચત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

પરિણામે,

- વર્તમાન ઉપભોગ ઘટે છે.
- કુગાવો નિયંત્રિત કરવામાં મદદ મળે છે.

3. પુરવઠા સંબંધિત પગલાં (Supply-side Measures)

કુગાવાને નિયંત્રિત કરવા માટે વસ્તુઓ અને સેવાઓના પુરવઠામાં વધારો કરવો જરૂરી છે.

(અ) ઉત્પાદનમાં વધારો

સરકાર ઉદ્યોગોને માળખાકીય સુવિધાઓ, આધુનિક ટેકનોલોજી અને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડીને ઉત્પાદન વધારવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

પરિણામે,

- પુરવઠો વધે છે.
- ભાવોમાં ઘટાડો થાય છે.

(બ) પુરવઠાની અડચણો દૂર કરવી

પરિવહન, સંગ્રહ અને વિતરણ વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવામાં આવે છે.

પરિણામે,

- વસ્તુઓનો સરળ પુરવઠો થાય છે.
- અછત અને ભાવવધારો અટકે છે.

(ક) આવશ્યક વસ્તુઓની આયાત

જ્યારે આવશ્યક ચીજવસ્તુઓની અછત હોય ત્યારે સરકાર અન્ય દેશોમાંથી તેની આયાત કરે છે.

પરિણામે,

- પુરવઠો વધે છે.
- ભાવસ્થિરતા જળવાય છે.

(ડ) સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન

સરકાર ઉત્પાદકો વચ્ચે સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

પરિણામે,

- ઇજારાશાહી ભાવનિર્ધારણ ઘટે છે.
- ભાવો નિયંત્રણમાં રહે છે.

4. વહીવટી પગલાં (Administrative Measures)

સરકાર સીધા વહીવટી પગલાં દ્વારા પણ કુગાવા પર નિયંત્રણ મૂકી શકે છે.

(અ) ભાવ નિયંત્રણ

સરકાર આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ માટે મહત્તમ ભાવ નક્કી કરે છે.

પરિણામે,

- અતિશય ભાવવધારો અટકે છે.

(બ) જાહેર વિતરણ પદ્ધતિ (PDS)

સરકાર વાજબી ભાવની દુકાનો દ્વારા સબસિડીવાળા દરે આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

પરિણામે,

- ગરીબ અને મધ્યમવર્ગના લોકોનું રક્ષણ થાય છે.

(ક) સંગ્રહખોરી અને કાળાબજાર સામે કાર્યવાહી

સરકાર સંગ્રહખોરી અને કાળાબજાર સામે કડક કાર્યવાહી કરે છે.

પરિણામે,

- બજારમાં પુરવઠો વધે છે.
- કૃત્રિમ અછત અટકે છે.

(ડ) રેશનિંગ વ્યવસ્થા

ગંભીર કુળાવાની સ્થિતિમાં સરકાર રેશનિંગ વ્યવસ્થા અમલમાં મૂકે છે.

પરિણામે,

- આવશ્યક વસ્તુઓનું સમાન વિતરણ થાય છે.

5. લાંબા ગાળાના પગલાં (Long-Term Measures)

સ્થાયી ભાવસ્થિરતા માટે લાંબા ગાળાની નીતિઓ જરૂરી છે.

આમાં નીચેના પગલાંનો સમાવેશ થાય છે:

- કૃષિ ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવો.
- ઔદ્યોગિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.
- માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ કરવો.
- નવી ટેકનોલોજીને પ્રોત્સાહન આપવું.

- કાર્યક્ષમ પરિવહન અને સંગ્રહ વ્યવસ્થા વિકસાવવી.
- શ્રમિકોની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવો.

આ પગલાં અર્થતંત્રની ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો કરે છે અને લાંબા ગાળે કુગાવાના દબાણને ઘટાડે છે.

ભારતીય સંદર્ભ

ભારતમાં કુગાવા પર નિયંત્રણ મુખ્યત્વે નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy) અને રાજકોષીય નીતિ (Fiscal Policy) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI) મુખ્યત્વે રેપો દર (Repo Rate), રોકડ અનામત ગુણોત્તર (CRR) અને ખુલ્લા બજારની કામગીરી (OMO) દ્વારા કુગાવાને નિયંત્રિત કરે છે.

બીજી તરફ, ભારત સરકાર આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ પર આયાત શુલ્કમાં ઘટાડો કરે છે, અનાજના બફર સ્ટોક જાળવે છે, **જાહેર વિતરણ પદ્ધતિ (PDS)**ને મજબૂત બનાવે છે અને સંગ્રહખોરી તથા કાળાબજાર સામે કડક કાર્યવાહી કરે છે. આ તમામ પગલાંનો મુખ્ય હેતુ ભાવસ્થિરતા જાળવવાનો અને આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

નિષ્કર્ષ

અતિશય અથવા સતત કુગાવો અર્થતંત્ર માટે ગંભીર સમસ્યા છે. તે નાણાંની ખરીદશક્તિ ઘટાડે છે, જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધારે છે, બચતને નિરોત્સાહિત કરે છે અને અર્થતંત્રમાં અનિશ્ચિતતા ઊભી કરે છે. તેથી કુગાવા પર નિયંત્રણ રાખવું આર્થિક સ્થિરતા અને ટકાઉ વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. નાણાકીય પગલાં, રાજકોષીય પગલાં, પુરવઠા સંબંધિત પગલાં અને વહીવટી પગલાંનો સંતુલિત સમન્વય કુગાવાને અસરકારક રીતે નિયંત્રિત કરી શકે છે. તેથી લાંબા ગાળાની ભાવસ્થિરતા માટે સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંક વચ્ચે સુમેળપૂર્ણ સંકલન અનિવાર્ય છે.

પરીક્ષા માટે સરળ યાદ રાખવાની ટ્રિક (Memory Trick)

વિદ્યાર્થીઓ "NRPV" દ્વારા સમગ્ર જવાબ સરળતાથી યાદ રાખી શકે છે.

- ન – નાણાકીય પગલાં (રેપો દર, CRR, OMO, બેંક દર)
- ર – રાજકોષીય પગલાં (કરવેરો, સરકારી ખર્ચ, અંદાજપત્રીય ખાધ)
- પ – પુરવઠા સંબંધિત પગલાં (ઉત્પાદનમાં વધારો, આયાત, માળખાકીય સુવિધાઓ)
- વ – વહીવટી પગલાં (ભાવ નિયંત્રણ, PDS, સંગ્રહખોરી વિરોધી પગલાં, રેશનિંગ)

પ્ર. સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિ સમજાવો. (14 ગુણ)

પરિચય

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિ (Indexation Policy) એ એવી નીતિ છે જેમાં વેતન, પગાર, પેન્શન, ભથ્થાં, કરના દરો અને અન્ય ચૂકવણીઓને કુગાવાના દર (ભાવ સૂચકાંક) સાથે જોડવામાં આવે છે, જેથી ભાવવધારો થતાં તેમની રકમમાં આપોઆપ વધારો થાય. આ નીતિનો મુખ્ય હેતુ કુગાવાને કારણે લોકોની ખરીદશક્તિમાં થતા ઘટાડાથી રક્ષણ આપવાનો છે. સામાન્ય રીતે આ માટે ગ્રાહક ભાવ સૂચકાંક (Consumer Price Index – CPI) અથવા જીવનનિર્વાહ ખર્ચ સૂચકાંકનો આધાર લેવામાં આવે છે.

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિનો અર્થ

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતા એટલે આવક, વેતન, પેન્શન, કર અથવા અન્ય નાણાકીય ચૂકવણીઓને કુગાવાના સૂચકાંક સાથે જોડવાની પદ્ધતિ. જ્યારે કુગાવાના કારણે ભાવોમાં વધારો થાય છે, ત્યારે તે જ પ્રમાણમાં વેતન અથવા અન્ય ચૂકવણીઓમાં પણ વધારો કરવામાં આવે છે, જેથી વ્યક્તિની વાસ્તવિક આવક (Real Income) અને ખરીદશક્તિ જળવાઈ રહે.

ઉદાહરણ:

ધારો કે કોઈ કર્મચારીનો માસિક પગાર ₹30,000 છે. જો કુગાવાનો દર 8% વધે, તો સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિ મુજબ તેનો પગાર વધીને ₹32,400 કરવામાં આવશે, જેથી તે અગાઉ જેટલી જ વસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદી શકે.

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિના હેતુઓ

1. ખરીદશક્તિનું રક્ષણ કરવું

- કુગાવાને કારણે લોકોની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો ન થાય તેની ખાતરી કરે છે.
- જીવનધોરણ જાળવવામાં મદદ કરે છે.

2. આવકમાં સમાનતા જાળવવી

- નિશ્ચિત આવક ધરાવતા કર્મચારીઓ, પેન્શનરો અને અન્ય લોકોને કુગાવાથી સુરક્ષા આપે છે.
- આવકની અસમાનતા ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.

3. આર્થિક સ્થિરતા જાળવવી

- કુગાવાના સમયમાં આર્થિક અનિશ્ચિતતા ઘટાડે છે.
- ગ્રાહકોમાં વિશ્વાસ જાળવે છે.

4. સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવી

- નબળા અને નિશ્ચિત આવક ધરાવતા વર્ગોને જીવનનિર્વાહ માટે પૂરતી આવક મળતી રહે તેની ખાતરી કરે છે.

5. ઔદ્યોગિક શાંતિ જાળવવી

- વેતનમાં આપોઆપ વધારો થવાથી શ્રમિકો અને માલિકો વચ્ચેના વિવાદો તથા હડતાલો ઘટે છે.

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિના લક્ષણો

1. ભાવ સૂચકાંક સાથે જોડાયેલી હોય છે

વેતન અને અન્ય ચૂકવણીઓ ગ્રાહક ભાવ સૂચકાંક (CPI) અથવા જીવનનિર્વાહ ખર્ચ સૂચકાંકના આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે.

2. આપોઆપ સમાયોજન (Automatic Adjustment)

ભાવોમાં વધારો થતાં વેતન અથવા અન્ય ચૂકવણીઓમાં આપોઆપ વધારો થાય છે.

3. વાસ્તવિક આવકનું રક્ષણ કરે છે

લોકોની ખરીદશક્તિ જાળવવામાં મદદરૂપ બને છે.

4. વિવિધ ચૂકવણીઓ પર લાગુ પડે છે

વેતન, પેન્શન, ભથ્થાં, સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓ અને કરના દરો પર પણ લાગુ થઈ શકે છે.

5. સમયાંતરે સુધારો કરવામાં આવે છે

માસિક, ત્રિમાસિક અથવા વાર્ષિક ધોરણે સુધારો કરવામાં આવે છે.

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિના લાભો

1. ખરીદશક્તિ જાળવે છે

કુગાવા છતાં લોકો સમાન માત્રામાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદી શકે છે.

2. નિશ્ચિત આવક ધરાવતા લોકોનું રક્ષણ કરે છે

પેન્શનરો, સરકારી કર્મચારીઓ અને ઓછી આવક ધરાવતા લોકોને લાભ મળે છે.

3. જીવનધોરણ જાળવે છે

કુગાવાને કારણે જીવનધોરણમાં ઘટાડો થતો અટકાવે છે.

4. આર્થિક સ્થિરતા વધારે છે

સ્થિર આવકને કારણે ગ્રાહકોનો ખર્ચ અને અર્થવ્યવસ્થામાં માંગ જાળવાઈ રહે છે.

5. શ્રમિક વિવાદો ઘટાડે છે

વેતન વધારા માટે વારંવારની માંગ અને હડતાલો ઘટે છે.

6. લોકોમાં વિશ્વાસ વધે છે

લોકોને પોતાની આવક અંગે સુરક્ષાની લાગણી થાય છે.

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિના ગેરલાભો

1. કુગાવા-વેતન ચક્ર સર્જાઈ શકે છે

વેતનમાં વધારો થતાં ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે, જેના કારણે ભાવોમાં ફરી વધારો થઈ શકે છે.

2. સરકાર પર નાણાકીય ભાર વધે છે

પેન્શન, સરકારી કર્મચારીઓના પગાર અને ભથ્થામાં વધારો કરવાથી સરકારી ખર્ચ વધી જાય છે.

3. ઉદ્યોગો પર ખર્ચ વધે છે

ખાનગી ક્ષેત્રમાં શ્રમિક ખર્ચ વધવાથી નફામાં ઘટાડો થઈ શકે છે.

4. કુગાવા નિયંત્રણ માટેની પ્રેરણા ઘટે છે

જો દરેકને કુગાવા પ્રમાણે વળતર મળતું રહે, તો કુગાવા ઘટાડવા માટેનું દબાણ ઓછું થઈ શકે છે.

5. અમલીકરણ મુશ્કેલ બને છે

ચોક્કસ અને સમયસર ભાવ સૂચકાંક ઉપલબ્ધ હોવો જરૂરી છે.

ભારતમાં સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિ

ભારતમાં પૂર્ણ સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતા (Full Indexation) નહીં પરંતુ આંશિક સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતા (Partial Indexation) અપનાવવામાં આવે છે.

તેના મુખ્ય ઉદાહરણો:

- સરકારી કર્મચારીઓને આપવામાં આવતું મોંઘવારી ભથ્થું (Dearness Allowance – DA) ગ્રાહક ભાવ સૂચકાંક (CPI)ના આધારે સમયાંતરે વધારવામાં આવે છે.
- પેન્શનરોને આપવામાં આવતું મોંઘવારી રાહત ભથ્થું (Dearness Relief – DR) પણ સમયાંતરે સુધારવામાં આવે છે.
- કેટલીક સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓ અને પેન્શનમાં પણ કુગાવાને ધ્યાનમાં રાખીને વધારો કરવામાં આવે છે.

ખાનગી ક્ષેત્રમાં સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણ સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતા લાગુ પડતી નથી, કારણ કે તે ઉત્પાદન ખર્ચ અને કુગાવામાં વધુ વધારો કરી શકે છે.

નિષ્કર્ષ

સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતાની નીતિ કુગાવાની અસરથી લોકોની ખરીદશક્તિ અને વાસ્તવિક આવકનું રક્ષણ કરતી મહત્વપૂર્ણ નીતિ છે. તે સામાજિક ન્યાય, આર્થિક સ્થિરતા અને નિશ્ચિત આવક ધરાવતા લોકોની આર્થિક સુરક્ષામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપે છે. જોકે, વધુ પડતી સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતા ઉત્પાદન ખર્ચ અને કુગાવામાં વધારો કરી શકે છે. તેથી સંતુલિત અને આંશિક સૂચકાંક પ્રતિબદ્ધતા, અસરકારક નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિઓ સાથે અમલમાં મૂકવામાં આવે તો તે કુગાવાની અસર ઘટાડવા માટે અસરકારક સાબિત થાય છે.

પ્ર. બેરોજગારીના કુદરતી દરનો ખ્યાલ સમજાવો. (14 ગુણ)

પરિચય

બેરોજગારી એવી સ્થિતિ છે જેમાં કામ કરવાની ઇચ્છા અને ક્ષમતા ધરાવતી વ્યક્તિને પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ મળતું નથી. જોકે, મજબૂત અને વિકાસશીલ અર્થવ્યવસ્થામાં પણ કેટલીક બેરોજગારી હંમેશાં જોવા મળે છે. તેનું કારણ શ્રમબજારમાં સતત થતા ફેરફારો છે. આવી લઘુત્તમ અને અનિવાર્ય બેરોજગારીને બેરોજગારીના કુદરતી દરનો ખ્યાલ (Natural Rate of Unemployment) કહેવામાં આવે છે. આ ખ્યાલ મિલ્ટન ફ્રીડમેન (1968) દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને બાદમાં એડમન્ડ ફ્રેલ્ડસ દ્વારા તેને વધુ વિકસાવવામાં આવ્યો.

બેરોજગારીના કુદરતી દરનો અર્થ

બેરોજગારીનો કુદરતી દર એટલે અર્થવ્યવસ્થામાં પૂર્ણ રોજગારી (Full Employment) હોવા છતાં અસ્તિત્વમાં રહેતો બેરોજગારીનો લઘુત્તમ દર. તેમાં ધર્ષણજન્ય બેરોજગારી (Frictional Unemployment) અને **માળખાકીય બેરોજગારી (Structural Unemployment)**નો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ **ચક્રીય બેરોજગારી (Cyclical Unemployment)**નો સમાવેશ થતો નથી.

અર્થાત્, અર્થવ્યવસ્થા સ્થિર હોવા છતાં નોકરી બદલવી, નવી નોકરીની શોધ કરવી, નવી કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી અથવા એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે સ્થળાંતર કરવું જેવા કારણોથી જે બેરોજગારી રહે છે તેને બેરોજગારીનો કુદરતી દર કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા

મિલ્ટન ફ્રીડમેનના મતાનુસાર:

"બેરોજગારીનો કુદરતી દર એ એવો બેરોજગારીનો દર છે, જે શ્રમબજારમાં સંતુલન અને સ્થિર કુળાવા સાથે સુસંગત હોય છે."

બેરોજગારીના કુદરતી દરના ઘટકો

1. ધર્ષણજન્ય બેરોજગારી (Frictional Unemployment)

- જ્યારે શ્રમિકો એક નોકરી છોડીને બીજી નોકરી શોધી રહ્યા હોય ત્યારે સર્જાય છે.
- નોકરીની શોધ, કારકિર્દીમાં ફેરફાર અથવા નવા શ્રમિકોના શ્રમબજારમાં પ્રવેશને કારણે થાય છે.
- તે સામાન્ય રીતે ટૂંકા ગાળાની અને અનિવાર્ય હોય છે.

2. માળખાકીય બેરોજગારી (Structural Unemployment)

- શ્રમિકોની કુશળતા અને ઉપલબ્ધ નોકરીઓની જરૂરિયાત વચ્ચે અસંગતતા હોવાથી સર્જાય છે.
 - ટેકનોલોજીમાં ફેરફાર, ઔદ્યોગિક માળખામાં પરિવર્તન અથવા માંગમાં ફેરફાર તેના મુખ્ય કારણો છે.
 - તે સામાન્ય રીતે લાંબા ગાળાની હોય છે.
-

બેરોજગારીના કુદરતી દરના લક્ષણો

1. પૂર્ણ રોજગારીમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે

પૂર્ણ રોજગારીનો અર્થ શૂન્ય બેરોજગારી નથી. કેટલીક બેરોજગારી હંમેશાં રહે છે.

2. ચક્રીય બેરોજગારીનો સમાવેશ થતો નથી

મંદી અથવા કુલ માંગમાં ઘટાડાને કારણે થતી બેરોજગારી તેનો ભાગ નથી.

3. સમય સાથે બદલાય છે

ટેકનોલોજી, શિક્ષણ, શ્રમબજારની નીતિઓ, વસ્તી રચના અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અનુસાર તેમાં ફેરફાર થાય છે.

4. શ્રમબજારની કાર્યક્ષમતાનું સૂચક છે

કુદરતી દર જેટલો ઓછો હોય, શ્રમબજાર તેટલું વધુ કાર્યક્ષમ ગણાય.

5. સ્થિર કુગાવા સાથે સંબંધિત છે

જ્યારે બેરોજગારી કુદરતી દર જેટલી હોય છે ત્યારે સામાન્ય રીતે કુગાવાનો દર સ્થિર રહે છે.

બેરોજગારીના કુદરતી દરને અસર કરતા પરિબલો

1. ટેકનોલોજીમાં ફેરફાર

નવી ટેકનોલોજી આવવાથી જૂની કુશળતા ધરાવતા શ્રમિકોમાં માળખાકીય બેરોજગારી વધી શકે છે.

2. શ્રમબજારની નીતિઓ

રોજગાર સેવાઓ, શ્રમ કાયદા અને વ્યવસાયિક તાલીમ કુદરતી દરને અસર કરે છે.

3. શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસ

ઉચ્ચ શિક્ષણ અને કૌશલ્ય વિકાસ માળખાકીય બેરોજગારી ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.

4. શ્રમિકોની ગતિશીલતા

શ્રમિકો સરળતાથી એક નોકરી અથવા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જઈ શકે તો બેરોજગારીનો સમયગાળો ઘટે છે.

5. વસ્તીમાં ફેરફાર

યુવા અને અનુભવવિહીણ શ્રમિકોની સંખ્યા વધવાથી કુદરતી દરમાં વધારો થઈ શકે છે.

6. માહિતીની ઉપલબ્ધતા

રોજગાર પોર્ટલ, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને અસરકારક રોજગાર સેવાઓથી શ્રમિકોને ઝડપથી નોકરી મળી શકે છે.

બેરોજગારીના કુદરતી દરનું મહત્ત્વ

1. નીતિ ઘડતરમાં મદદરૂપ

સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંક રોજગાર તથા કુળાવા સંબંધિત નીતિઓ ઘડવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે.

2. ભાવ સ્થિરતા જાળવે છે

અતિશય વિસ્તરણવાદી નીતિઓને રોકીને કુળાવાને નિયંત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે.

3. શ્રમબજારની કાર્યક્ષમતાનું માપદંડ

શ્રમિકો અને રોજગાર વચ્ચે કેટલું અસરકારક જોડાણ છે તે દર્શાવે છે.

4. ટકાઉ આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે

કુદરતી દરની નજીક બેરોજગારી જાળવવાથી લાંબા ગાળે સ્થિર વિકાસ શક્ય બને છે.

5. નાણાકીય નીતિને માર્ગદર્શન આપે છે

વ્યાજદર અને નાણાકીય નીતિ નક્કી કરતી વખતે કેન્દ્રીય બેંક માટે ઉપયોગી બને છે.

બેરોજગારીના કુદરતી દરની મર્યાદાઓ

1. ચોક્કસ માપવું મુશ્કેલ છે

કુદરતી દરને સીધો માપી શકાતો નથી; તેનો અંદાજ લગાવવો પડે છે.

2. સમય સાથે બદલાતો રહે છે

ટેકનોલોજી, વૈશ્વિકીકરણ અને આર્થિક સુધારાઓને કારણે તેમાં સતત ફેરફાર થાય છે.

3. દેશ પ્રમાણે અલગ હોઈ શકે છે

વિવિધ દેશોની શ્રમબજારની નીતિઓ અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓને કારણે કુદરતી દર અલગ હોય છે.

4. અર્ધબેરોજગારીનો સમાવેશ કરતો નથી

પોતાની લાયકાત કરતાં નીચલા સ્તરની નોકરી કરતા લોકોની સમસ્યાનો તેમાં સમાવેશ થતો નથી.

5. મોટી આર્થિક કટોકટી દરમિયાન ઓછો ઉપયોગી બને છે

નાણાકીય સંકટ અથવા મહામારી જેવી પરિસ્થિતિમાં ચક્રીય બેરોજગારીનું પ્રભુત્વ હોવાથી આ ખ્યાલની ઉપયોગિતા મર્યાદિત બને છે.

નિષ્કર્ષ

બેરોજગારીના કુદરતી દરનો ખ્યાલ એ પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિમાં પણ અર્થવ્યવસ્થામાં રહેલી અનિવાર્ય બેરોજગારીને સમજાવતો મહત્વપૂર્ણ ખ્યાલ છે. તેમાં મુખ્યત્વે ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી અને માળખાકીય બેરોજગારીનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે ચક્રીય બેરોજગારીનો સમાવેશ થતો નથી. આ ખ્યાલ શ્રમબજારની કાર્યક્ષમતા સમજવામાં, કુગાવા અને રોજગાર વચ્ચે સંતુલન જાળવવામાં તથા અસરકારક રોજગાર અને નાણાકીય નીતિઓ ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપે છે. તેથી, બેરોજગારીના કુદરતી દરની નજીક બેરોજગારી જાળવવી એ સ્થિર કુગાવો, કાર્યક્ષમ શ્રમબજાર અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસ માટે આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

પ્ર. ફિલિપ્સ રેખા સમજાવો. (14 ગુણ)

પરિચય

ફિલિપ્સ રેખા (Phillips Curve) સમષ્ટિ અર્થશાસ્ત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ ખ્યાલ છે, જે કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચેના સંબંધને સમજાવે છે. આ ખ્યાલ ન્યુઝીલેન્ડના અર્થશાસ્ત્રી એ. ડબલ્યુ. ફિલિપ્સ (A. W. Phillips) દ્વારા ઈ.સ. 1958માં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ઈ.સ. 1861 થી 1957 દરમિયાન યુનાઇટેડ કિંગડમના અભ્યાસના આધારે દર્શાવ્યું હતું કે બેરોજગારીના દર અને વેતન કુગાવાના દર વચ્ચે વ્યસ્ત (ઋણાત્મક) સંબંધ જોવા મળે છે. ત્યારબાદ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ સંબંધને કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચેના સંબંધ તરીકે વિસ્તૃત કર્યો.

ફિલિપ્સ રેખાનો અર્થ

ફિલિપ્સ રેખા દર્શાવે છે કે જ્યારે બેરોજગારીનો દર ઘટે છે ત્યારે કુગાવાનો દર વધે છે અને જ્યારે બેરોજગારીનો દર વધે છે ત્યારે કુગાવાનો દર ઘટે છે. આવું એટલા માટે બને છે કે ઓછી બેરોજગારીની સ્થિતિમાં શ્રમિકોની માંગ વધે છે, પરિણામે વેતનમાં વધારો થાય છે. વધેલા વેતનથી ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને અંતે ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થઈ કુગાવો વધે છે.

સરળ શબ્દોમાં:

- ઓછી બેરોજગારી → વધુ કુગાવો
 - વધુ બેરોજગારી → ઓછો કુગાવો
-

વ્યાખ્યા

એ. ડબલ્યુ. ફિલિપ્સના મતાનુસાર:

"ફિલિપ્સ રેખા અર્થવ્યવસ્થામાં બેરોજગારીના દર અને વેતન કુગાવાના દર વચ્ચેના વ્યસ્ત (ઋણાત્મક) સંબંધને દર્શાવે છે."

high unemployment rate (or low level of real national

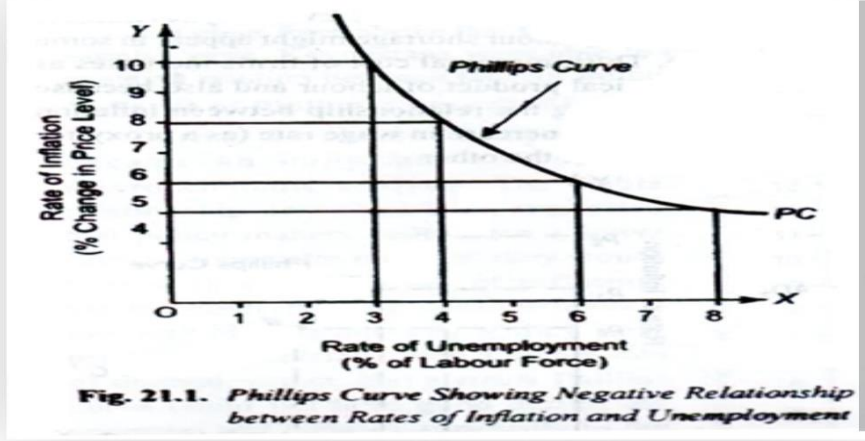

Fig. 21.1. Phillips Curve Showing Negative Relationship between Rates of Inflation and Unemployment

ફિલિપ્સ રેખાની આકૃતિ

આકૃતિનું સ્પષ્ટીકરણ (ફિલિપ્સ રેખા)

આ આકૃતિ ફિલિપ્સ રેખા દર્શાવે છે, જે કુગાવાના દર અને બેરોજગારીના દર વચ્ચેનો વ્યસ્ત (ઋણાત્મક) સંબંધ સમજાવે છે. X-અક્ષ પર બેરોજગારીનો દર (શ્રમબળના ટકાવારી રૂપે) અને Y-અક્ષ પર કુગાવાનો દર (ભાવસ્તરમાં થતા ટકાવારી ફેરફારના રૂપે) દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ફિલિપ્સ રેખા (PC) ડાબેથી જમણી તરફ નીચેની તરફ ઢળેલી છે, જે દર્શાવે છે કે જ્યારે બેરોજગારી ઓછી (આશરે 3%) હોય છે ત્યારે કુગાવો વધુ (આશરે 10%) હોય છે, કારણ કે શ્રમિકોની માંગ વધવાથી વેતન અને ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થાય છે. જ્યારે બેરોજગારીનો દર 4%, 6% અને 8% સુધી વધે છે, ત્યારે વેતન પરનું દબાણ અને કુલ માંગ ઘટવાને કારણે કુગાવાનો દર અનુક્રમે આશરે 8%, 6% અને 5% સુધી ઘટે છે. આમ, આ આકૃતિ **ટ્રેડા ગાળામાં કુગાવા અને બેરોજગારી વચ્ચેના સમાધાન (Trade-off)**ને સ્પષ્ટ કરે છે, જેમાં ઓછી બેરોજગારી વધુ કુગાવા સાથે અને વધુ બેરોજગારી ઓછા કુગાવા સાથે સંકળાયેલી હોય છે.

ફિલિપ્સ રેખાની ધારણાઓ

1. સ્થિર આર્થિક પરિસ્થિતિ

અર્થવ્યવસ્થામાં મોટા આર્થિક આંચકા કે અસાધારણ પરિસ્થિતિઓ નથી.

2. વેતનમાં વધારો ભાવવધારાનું કારણ બને છે

વેતન વધવાથી ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને પરિણામે કુગાવો થાય છે.

3. શ્રમબજારમાં સ્પર્ધા

બેરોજગારી ઓછી હોય ત્યારે પેઢીઓ શ્રમિકોને આકર્ષવા માટે વધુ વેતન આપે છે.

4. કુલ માંગ રોજગારને અસર કરે છે

કુલ માંગમાં વધારો થવાથી રોજગાર અને કુગાવા બંનેમાં વધારો થાય છે.

5. ટૂંકા ગાળાનો સંબંધ

કુગાવા અને બેરોજગારી વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ મુખ્યત્વે ટૂંકા ગાળામાં જોવા મળે છે.

ફિલિપ્સ રેખાની લાક્ષણિકતાઓ

1. વ્યસ્ત સંબંધ દર્શાવે છે

તે કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચે ઋણાત્મક સંબંધ દર્શાવે છે.

2. નીચેની તરફ ઢળેલી રેખા

ફિલિપ્સ રેખા ડાબેથી જમણી તરફ નીચેની તરફ ઢળે છે.

3. ટૂંકા ગાળાનો ખ્યાલ

તે ટૂંકા ગાળામાં કુગાવા અને બેરોજગારી વચ્ચેના સમાધાનને સમજાવે છે.

4. નીતિ ઘડતર માટે ઉપયોગી

સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંકને કુગાવો અને રોજગાર સંબંધિત નીતિઓ ઘડવામાં મદદરૂપ બને છે.

5. ગતિશીલ સ્વરૂપ ધરાવે છે

કુગાવાની અપેક્ષાઓ, પુરવઠા આંચકા અને સરકારી નીતિઓને કારણે ફિલિપ્સ રેખાનું સ્થાન બદલાઈ શકે છે.

ફિલિપ્સ રેખાનું મહત્ત્વ

1. આર્થિક નીતિ ઘડવામાં મદદરૂપ

કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચે સંતુલન જાળવવામાં નીતિનિર્માતાઓને મદદ કરે છે.

2. કુગાવો-બેરોજગારીના સમાધાનને સમજાવે છે

બેરોજગારી ઘટાડવાના પ્રયત્નોથી ટૂંકા ગાળામાં કુગાવો વધી શકે છે તે સમજાવે છે.

3. નાણાકીય નીતિ માટે ઉપયોગી

કેન્દ્રીય બેંકને વ્યાજદર અને નાણાકીય નીતિ નક્કી કરવામાં માર્ગદર્શન આપે છે.

4. રાજકોષીય નીતિને ટેકો આપે છે

સરકારને કરવેરા અને જાહેર ખર્ચની નીતિઓ ઘડવામાં મદદરૂપ બને છે.

5. રોજગાર આયોજનમાં ઉપયોગી

ટકાઉ રોજગાર અને આર્થિક સ્થિરતા જાળવવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે.

ફિલિપ્સ રેખાની મર્યાદાઓ

1. મુખ્યત્વે ટૂંકા ગાળામાં જ માન્ય

લાંબા ગાળામાં કુગાવા અને બેરોજગારી વચ્ચેનું સમાધાન અદૃશ્ય થઈ શકે છે.

2. સ્ટેગફ્લેશનને સમજાવવામાં નિષ્ફળ

1970ના દાયકામાં ઘણા દેશોમાં ઊંચો કુગાવો અને ઊંચી બેરોજગારી એકસાથે જોવા મળ્યાં હતાં, જેને ફિલિપ્સ રેખા સમજાવી શકતી નથી.

3. કુગાવાની અપેક્ષાઓને અવગણે છે

શ્રમિકો અને પેઢીઓ સમય જતાં પોતાની અપેક્ષાઓ બદલે છે, જે આ સંબંધને અસર કરે છે.

4. પુરવઠા આંચકાની અસર

તેલના ભાવમાં વધારો, કુદરતી આપત્તિ અથવા મહામારી જેવી પરિસ્થિતિમાં કુગાવો અને બેરોજગારી બંને વધી શકે છે.

5. સંબંધ હંમેશાં સ્થિર રહેતો નથી

અર્થવ્યવસ્થાના માળખાકીય ફેરફારોને કારણે ફિલિપ્સ રેખાનું સ્થાન બદલાઈ શકે છે.

ફિલિપ્સ રેખા અંગેનો આધુનિક અભિગમ

મિલ્ટન ફ્રીડમેન અને એડમન્ડ ફેલ્પ્સના મત મુજબ ફિલિપ્સ રેખા માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જ માન્ય છે. લાંબા ગાળામાં બેરોજગારીનો દર ફરી બેરોજગારીના કુદરતી દર તરફ પાછો ફરે છે. તેથી કુદરતી દર કરતાં નીચે બેરોજગારી લાવવાના પ્રયાસો માત્ર વધુ કુગાવો સર્જે છે, પરંતુ રોજગારમાં કાયમી વધારો કરતા નથી.

નિષ્કર્ષ

ફિલિપ્સ રેખા સમષ્ટિ અર્થશાસ્ત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ ખ્યાલ છે, જે ટૂંકા ગાળામાં કુગાવા અને બેરોજગારી વચ્ચેના વ્યસ્ત સંબંધને સમજાવે છે. તે સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંકને ભાવ સ્થિરતા અને રોજગાર વચ્ચે સંતુલન જાળવવા માટે ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપે છે. જોકે, સ્ટેગફ્લેશન અને બેરોજગારીના કુદરતી દરના ખ્યાલ પછી સ્પષ્ટ થયું છે કે આ સંબંધ કાયમી નથી. તેથી આર્થિક નીતિઓ ઘડતી વખતે ફિલિપ્સ રેખાનો ઉપયોગ અન્ય સમષ્ટિ આર્થિક સિદ્ધાંતો સાથે સંયુક્ત રીતે કરવો જોઈએ.

પ્ર. નાણાં સંકોચનનો અર્થ અને તેના કારણો સમજાવો. (14 ગુણ)

પરિચય

નાણાં સંકોચન (Deflation) એવી આર્થિક સ્થિતિ છે જેમાં ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત ઘટાડો થાય છે. તે કુગાવાની વિરુદ્ધ સ્થિતિ છે. નાણાં સંકોચનના સમયમાં નાણાંની ખરીદશક્તિ વધે છે, કારણ કે સમાન રકમમાં વધુ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદી શકાય છે. જોકે, લાંબા સમય સુધી નાણાં સંકોચનની સ્થિતિ ચાલુ રહે તો ઉત્પાદન, નફો, રોજગારી અને આર્થિક વિકાસ પર પ્રતિકૂળ અસર પડે છે.

નાણાં સંકોચનનો અર્થ

નાણાં સંકોચન એટલે ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત ઘટાડો થવો, જેના કારણે નાણાંની ખરીદશક્તિમાં વધારો થાય છે. સામાન્ય રીતે જ્યારે કુલ માંગ (Aggregate Demand), કુલ પુરવઠા (Aggregate Supply) કરતાં ઓછી હોય છે ત્યારે ઉત્પાદકો પોતાનો માલ વેચવા માટે ભાવ ઘટાડે છે, જેના પરિણામે નાણાં સંકોચનની સ્થિતિ સર્જાય છે.

ક્રોથરના મતાનુસાર (Crowther):

"નાણાં સંકોચન એવી સ્થિતિ છે જેમાં નાણાંનું મૂલ્ય વધે છે અને સામાન્ય ભાવસ્તર ઘટે છે."

નાણાં સંકોચનની લાક્ષણિકતાઓ

1. ભાવસ્તરમાં સતત ઘટાડો

ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ સમયાંતરે સતત ઘટે છે.

2. ખરીદશક્તિમાં વધારો

નાણાંનું મૂલ્ય વધવાથી સમાન રકમમાં વધુ ચીજવસ્તુઓ ખરીદી શકાય છે.

3. કુલ માંગમાં ઘટાડો

ગ્રાહકોના ખર્ચ અને રોકાણમાં ઘટાડો થવાથી અર્થવ્યવસ્થાની કુલ માંગ ઘટે છે.

4. ઉત્પાદનમાં ઘટાડો

માંગ ઓછી હોવાથી ઉત્પાદકો ઉત્પાદન ઘટાડે છે.

5. બેરોજગારીમાં વધારો

ઉત્પાદન ઘટવાથી રોજગારીની તકો ઓછી થાય છે અને બેરોજગારી વધે છે.

નાણાં સંકોચનનાં કારણો

1. કુલ માંગમાં ઘટાડો

ગ્રાહકોના ખર્ચ, ખાનગી રોકાણ અથવા સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો થવાથી કુલ માંગ ઘટે છે, જેના કારણે ભાવમાં ઘટાડો થાય છે.

2. ચીજવસ્તુઓનો અતિરિક્ત પુરવઠો

જ્યારે ચીજવસ્તુઓનો પુરવઠો માંગ કરતાં વધુ હોય છે, ત્યારે ઉત્પાદકો માલ વેચવા માટે ભાવ ઘટાડે છે.

3. સંકોચનાત્મક નાણાકીય નીતિ

કેન્દ્રીય બેંક વ્યાજદર વધારે અથવા નાણાંનો પુરવઠો ઘટાડે ત્યારે ધિરાણ અને ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે, જેના કારણે નાણાં સંકોચનની સ્થિતિ સર્જાય છે.

4. સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો

સરકાર જાહેર ખર્ચ ઘટાડે ત્યારે લોકોની આવક અને કુલ માંગમાં ઘટાડો થાય છે.

5. ઊંચો કરવેરો

વધુ કરવેરાને કારણે લોકોની ખર્ચયોગ્ય આવક ઘટે છે, જેના કારણે ગ્રાહક માંગમાં ઘટાડો થાય છે.

6. રોકાણમાં ઘટાડો

વ્યાપારી પેઢીઓ નફાની ઓછી અપેક્ષા અથવા નિરાશાજનક આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે નવા રોકાણમાં ઘટાડો કરે છે, જેના કારણે કુલ માંગ ઘટે છે.

7. બચતમાં વધારો

જ્યારે લોકો વધુ બચત કરે છે અને ઓછો ખર્ચ કરે છે, ત્યારે કુલ માંગ ઘટે છે અને ભાવમાં ઘટાડો થાય છે.

8. ટેકનોલોજીમાં સુધારો

નવી ટેકનોલોજીને કારણે ઉત્પાદન વધે છે. જો માંગ તે પ્રમાણે ન વધે, તો વધેલા પુરવઠાને કારણે ભાવમાં ઘટાડો થાય છે.

9. નિકાસમાં ઘટાડો

વિદેશી માંગમાં ઘટાડો થવાથી સ્થાનિક ઉત્પાદન અને આવકમાં ઘટાડો થાય છે, જેના કારણે નાણાં સંકોચનની સ્થિતિ સર્જાય છે.

10. વૈશ્વિક આર્થિક મંદી

વિશ્વવ્યાપી આર્થિક મંદીને કારણે ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ ઘટે છે, જેના પરિણામે ભાવમાં ઘટાડો થાય છે.

1. વ્યાપારિક નફામાં ઘટાડો

ભાવ ઘટવાથી પેઢીઓની આવક અને નફામાં ઘટાડો થાય છે.

2. બેરોજગારીમાં વધારો

ઉત્પાદનમાં ઘટાડાને કારણે રોજગારીની તકો ઘટે છે.

3. રોકાણમાં ઘટાડો

ઓછા નફાની અપેક્ષાને કારણે નવા રોકાણમાં ઘટાડો થાય છે.

4. આર્થિક વિકાસ ધીમો પડે છે

ઓછો વપરાશ અને ઓછું રોકાણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને ધીમી બનાવે છે.

5. દેવાના વાસ્તવિક ભારમાં વધારો

નાણાંનું મૂલ્ય વધવાથી દેવાની વાસ્તવિક ચૂકવણી વધુ ભારરૂપ બને છે.

નાણાં સંકોચનને નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો

1. વિસ્તરણાત્મક નાણાકીય નીતિ

કેન્દ્રીય બેંક વ્યાજદર ઘટાડે અને નાણાંનો પુરવઠો વધારે.

2. વિસ્તરણાત્મક રાજકોષીય નીતિ

સરકાર જાહેર ખર્ચ વધારે અને કરવેરામાં ઘટાડો કરે.

3. રોકાણમાં વધારો

ખાનગી અને જાહેર રોકાણને પ્રોત્સાહન આપીને કુલ માંગમાં વધારો કરવો.

4. નિકાસને પ્રોત્સાહન

નિકાસમાં વધારો કરીને ઉત્પાદન અને આવક વધારવી.

5. રોજગાર સર્જન કાર્યક્રમો

સરકાર રોજગાર યોજનાઓ દ્વારા લોકોની આવક અને ખરીદશક્તિમાં વધારો કરે.

નિષ્કર્ષ

નાણાં સંકોચન એવી આર્થિક સ્થિતિ છે જેમાં સામાન્ય ભાવસ્તરમાં સતત ઘટાડો થાય છે અને નાણાંની ખરીદશક્તિમાં વધારો થાય છે, પરંતુ તેની સાથે ઉત્પાદન, રોજગારી, રોકાણ અને આર્થિક વિકાસ પર નકારાત્મક અસર પડે છે. નાણાં સંકોચનના મુખ્ય કારણોમાં કુલ માંગમાં ઘટાડો, અતિરિક્ત પુરવઠો, સંકોચનાત્મક નાણાકીય નીતિ અને રોકાણમાં ઘટાડોનો સમાવેશ થાય છે. તેથી સરકાર અને કેન્દ્રીય બેંકે વિસ્તરણાત્મક નાણાકીય અને રાજકોષીય નીતિઓ અપનાવીને કુલ માંગમાં વધારો કરવો, રોજગારી સર્જવી અને અર્થવ્યવસ્થામાં સ્થિરતા જાળવવી જરૂરી છે.

સમજવા જેવું

ચિંતા કરશો નહીં. ☺ આ ખરેખર ખૂબ જ સરળ ખ્યાલ છે. તમારે માત્ર એક જ મુખ્ય વિચાર સમજવાનો છે.

આ પરિસ્થિતિની કલ્પના કરો

ધારો કે કોઈ દેશમાં બેરોજગારીનો દર 5% છે.

સરકાર તેને 3% સુધી ઘટાડવા માંગે છે.

તેથી સરકાર જાહેર ખર્ચમાં વધારો કરે છે.

કંપનીઓ વધુ શ્રમિકોને નોકરી પર રાખે છે.

✓ બેરોજગારી ઘટે છે.

પણ...

વધુ લોકોને આવક મળે છે.

લોકો વધુ ચીજવસ્તુઓ ખરીદે છે.

કુલ માંગ વધે છે.

ભાવ વધે છે.

→ કુગાવો વધે છે.

આ જ વાત ફિલિપ્સ રેખા સમજાવે છે.

ઓછી બેરોજગારી = વધુ કુગાવો

હવે આવે છે મિલ્ટન ફ્રીડમેનનો વિચાર

ફ્રીડમેન કહે છે,

"આ સ્થિતિ કાયમ માટે ચાલુ રહી શકતી નથી."

શા માટે?

કારણ કે શ્રમિકોને સમજાય છે કે

ચીજવસ્તુઓના ભાવ વધી ગયા છે.

તેઓ વધુ વેતનની માંગ કરે છે.

કંપનીઓ ફરીથી ભાવ વધારે છે.

અંતે,

કંપનીઓ વધુ શ્રમિકોને નોકરી પર રાખવાનું બંધ કરે છે.

અને

બેરોજગારી ફરી તેના સામાન્ય સ્તરે (ધારો કે 5%) પહોંચી જાય છે.

આ સામાન્ય સ્તરને

બેરોજગારીનો કુદરતી દર (Natural Rate of Unemployment)

કહેવામાં આવે છે.

તો બંને વચ્ચે શું સંબંધ છે?

ટૂંકા ગાળામાં (Short Run)

ફિલિપ્સ રેખા લાગુ પડે છે.

- બેરોજગારી ↓
- કુગાવો ↑

અહીં સમાધાન (Trade-off) જોવા મળે છે.

લાંબા ગાળામાં (Long Run)

બેરોજગારીના કુદરતી દરનો ખ્યાલ લાગુ પડે છે.

કુગાવો ગમે તેટલો વધે,

બેરોજગારી ફરી તેના કુદરતી દર પર પાછી આવી જાય છે.

તેથી લાંબા ગાળામાં કોઈ કાયમી સમાધાન (Permanent Trade-off) રહેતું નથી.

પરીક્ષા માટે એક વાક્યમાં યાદ રાખો

ફિલિપ્સ રેખા ટૂંકા ગાળામાં કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચેના સંબંધને સમજાવે છે, જ્યારે બેરોજગારીના કુદરતી દરનો ખ્યાલ જણાવે છે કે લાંબા ગાળામાં બેરોજગારી હંમેશાં તેના કુદરતી દર પર પાછી આવે છે. તેથી ફિલિપ્સ રેખા માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જ માન્ય ગણાય છે.

સૌથી સરળ યાદ રાખવાની ટ્રિક

□ ફિલિપ્સ રેખા = ટૂંકા ગાળો = સમાધાન (Trade-off)

● બેરોજગારીનો કુદરતી દર = લાંબા ગાળો = કાયમી સમાધાન નથી (No Permanent Trade-off)

આ એક જ વાત યાદ રાખશો તો ફિલિપ્સ રેખા અને બેરોજગારીના કુદરતી દર વચ્ચેનો સંબંધ ખૂબ સરળતાથી સમજી શકશો.